

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏVƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmləri seriyası

серия
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of
PHYSICO-MATHEMATICAL SCIENCES

№ 1, 2020

Бакı – 2020

HÜQUQ

ORCHID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3134-8486>

KİBERTƏHLÜKƏLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

A.N.İBRAHİMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
aytakin_ibrahimli@mail.ru

Müasir cəmiyyətdə internet insanın gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Lakin heç də bütün internet istifadəçiləri qanuna riayət edən insanlar deyil. İKT-dən müxtəlif qeyri-qanuni məqsədlər üçün istifadə və onun yaratdığı fəsadlar dövrümüzün aktual problemlərindən biridir ki, bu da kibercinayətlərlə bağlı məsələləri gündəmə gətirir. Məqalədə kibercinayətlərin məzmunu açılır, onların leqal və qeyri-leqal təsnifatı müqayisəli təhlil edilir, kibercinayətlərin profilaktikasına dair təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: informasiya təhlükəsizliyi, kibertəhlükə, kiber cinayətlər, kiber cinayətlərin təsnifatı, kiber müharibə, məlumat, əlyetərlik, tamlıq, konfidensiallıq.

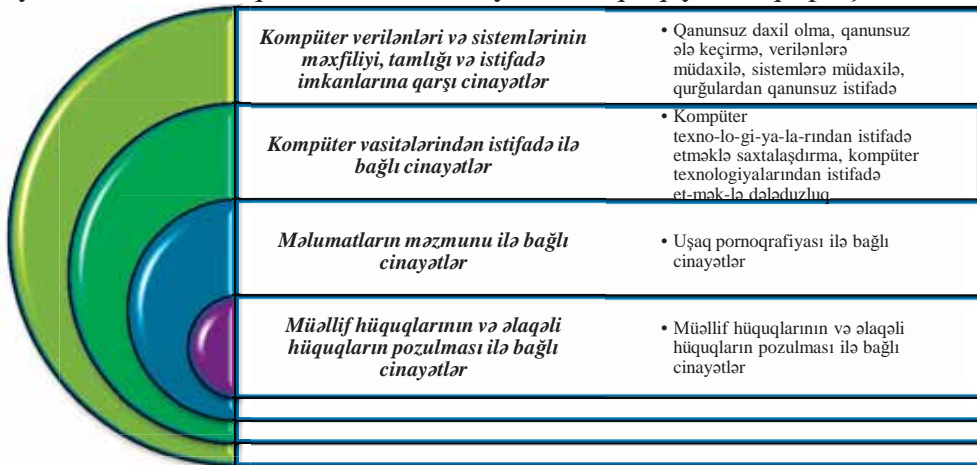
1.1. Giriş

Rəqəmsal cəmiyyətdə ənənəvi münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər hüquq pozuntularına da təsir göstərmişdir. Dövrün aktual probleminə çevrilmiş kibertəhlükələr geniş məzmunla malikdir və onları konkret sahəvi qanunvericilik aktı ilə tənzimləmək mümkün deyil. Belə ki, ictimai təhlükəli olan kiber pozuntular cinayət qanunvericiliyində, inzibati xətanın əlamətləri ilə səciyyələnən pozuntular inzibati qanunvericilikdə, müxtəlif deliktlər mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur və s. Digər bir problem ondan ibarətdir ki, kibertəhlükələrin obyekt və subyekt tərkibi çox müərkəkdir. Onlar nəinki konkret vətəndaşa qarşı yönəlir, hətta böyük bir xalqın mənəviyyatına mənfi təsir göstərir (məsələn, informasiya müharibələri). Bütün bu qeyd olunanlar kibertəhlükələrin qarşısının alınması üzrə təklif və tövsiyələrin işlənməsini zəruri edir.

Texnoloji inkişaf, süni intellekt sistemlərindən istifadə, əşyaların interneti kimi tandemlər kibercinayətlərin təsnifatının tez-tez yenilənməsini tələb edir. Ənənəvi bölgədə yeni subkateqoriyalar artırmaqla yeni kiber pozuntuların da kriminallaşdırılması və onlara qarşı mübarizə aparılması vacibdir.

1.2. Kibercinayətlər kibertəhlükələrin bir növü kimi

İKT-nin sürətli inkişafı nəticəsində formalaşan anlayışlardan olan “*kibercinayətkarlıq*” çox geniş məzmununa malikdir. Ədəbiyyatda həmçinin “kompüter cinayətkarlığı” terminindən də istifadə olunur. Fikrimizcə, ikinci anlayış texniki aspektdən yanaşmanın nəticəsidir və birinci anlayış daha geniş olduğu üçün məqbul hesab olunmalıdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əvvəllər “Kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər” ifadəsi nəzərdə tutulmuşdusa, hal-hazırda kibercinayətlərə görə məsuliyyət müəyyənləşdirən fəsil “Kibercinayətlər” adlanır. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, kiberməkan çox geniş əhatə dairəsinə malikdir və burada yalnız kompüter informasiyası ilə bağlı cinayətlər törədilmir, eyni zamanda kibermühitdən istifadə edərək, digər qeyri-qanuni əməllər (dələduzluq, müəlliflik hüquqlarını pozma, təhqir, böhtan və s.) icra olunur, yəni kiberməkanda mövcud əlaqələr və texniki vasitələr ənənəvi cinayətlərin törədilməsinin yeni üsulları qismində çıxış edə bilər. Bəs belə olan halda “kibercinayət” anlayışının hədləri artırmı? Cinayət Məcəlləsində yalnız kompüter informasiyası ilə bağlı cinayətlərin kibercinayətlər qismində tanınmasında qanunvericinin mövqeyi doğrudurmu? – “Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli Budapeşt Konvensiyasına nəzər salsaq, burada kibercinayətlər fərqli qaydada qruplaşdırılır:

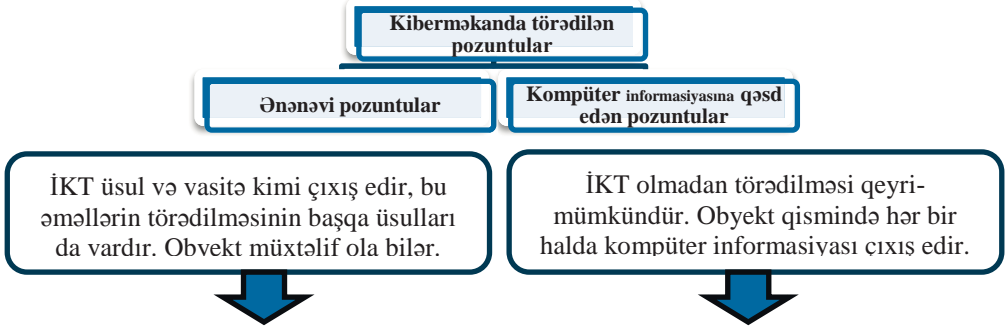

<i>Kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlər</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Qanunsuz daxil olma, qanunsuz ələ keçirmə, verilənlərə müdaxilə, sistemlərə müdaxilə, qurğulardan qanunsuz istifadə
<i>Kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı cinayətlər</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Kompüter texno-lo-gi-ya-la-rından istifadə etməklə saxtalaşdırma, kompüter texnologiyalarından istifadə et-mək-la dələduzluq
<i>Məlumatların məzmunu ilə bağlı cinayətlər</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlər
<i>Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər

Göründüyü kimi, Konvensiya kibercinayətləri kompüter cinayətlərinə və kompüter vasitəsilə törədilən cinayətlərə bölür. Əslində Konvensiyanın mövqeyi ilə razılaşımaq olar. Çünki yuxarıda sadalanan cinayətlərin hamısı kiberməkanda törədilir. Təbii ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində həmin əməllərin hamısı sanksiyalaşdırılmışdır. Sadəcə olaraq onlar kibercinayətlər fəslində deyil, müxtəlif fəsillərdə nəzərdə tutulmuşdur. Müasir dövrdə İKT-nin bütün insan həyatını əhatə etdiyini və onlardan kriminal məqsədlər üçün istifadənin geniş vüsət aldığına əsaslınsaq, informasiya texnologiyaları cinayət əməllərinin törədilməsi üçün ən asan üsul kimi qiymətləndirilməlidir. Belə olan təqdirdə kibermühitdən istifadə etməklə törədilən bütün

cinayətlərin kibercinayət kimi qəbul olunması bir qədər məntiqi sayılır. Çünki cinayət əməllərinin obyektı və motivi (məqsədi) fərqli olur. Digər tərəfdən isə kiberməkanda törədilən bir çox əməllərin ənənəvi üsullarla da törədilməsi mümkündür. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 171-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan uşaq pornoqrafiyasının dövriyyəsi – uşaq pornoqrafiyasını yayma, reklam etmə, satma, başqasına vermə, göndərmə, təklif etmə, əldə edilməsinə şərait yaratma, yaxud yaymaq və ya reklam etmək məqsədilə hazırlama, əldə etmə və ya saxlama ilə müşayiət olunur. Belə pornoqrafik məhsullar isə yalnız kiberməkanda deyil, müxtəlif nəşrlər, əşya və materiallar formasında da yayıla bilər. Bütün bunlara istinad edərək, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin yanaşmasını məqbul saymaq olar. Sadəcə olaraq İKT-nin inkişaf etdiyi mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, bir çox ənənəvi cinayətlərin törədilməsi üsulları ilə bağlı dəyişikliklərin edilməsi məqsədmüvafiqdir. Digər bir məsələ isə ondan ibarətdir ki, terrorizm və s. bu kimi təhlükəli cinayətlər Konvensiyanın normalarından kənar qalmışdır. Twitter, Youtube və digər şəbəkələrdə müxtəlif terrorçuluğa açıq çağırışların (məsələn, İŞİD) yayılması kompüter vasitəsilə törədilən cinayətlərin siyahısının artırılmasını tələb edir.

Qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar:

Adı çəkilən Konvensiya ilə yanaşı, başqa rəsmi təsnifatlar da vardır. Belə təsnifatlardan biri 1991-ci ildə İnterpolun işçi qrupu tərəfindən hazırlanmışdır. Bu təsnifatda bütün kodlar “Q” hərfi ilə başlayan eyniləşdiriciyə (identifikatora) malikdir. Onlar özləri də qəsdin növündən asılı olaraq 6 qrupa bölünür ki, burada da “A”, “F”, “D”, “R”, “S”, “Z” hərflərindən istifadə olunur. Məsələn, “QA” hərf birləşməsindən ibarət kod – İcazəsiz (sanksiyalaşdırılmamış) giriş və ələ keçirməni, “QF” birləşməsindən ibarət kod – kompüter dələduzluğunu, “QR” kodu – qanunsuz surətçıxarmanı (piratçılığı) əks etdirir və s. Bu kodların hər birinin cinayətin törədilmə üsulundan asılı olaraq öz təsnifatı aparılır. Hər bir təsnifatda ardıcılıq cinayətin ictimai təhlükəsinin azalması istiqamətində gedir.

Avtomatlaşdırılmış axtarış-informasiya sisteminə daxil edilmiş İnterpol kodlaşdırması bir çox kibercinayətlərin aşkar edilməsində geniş imkanlara malikdir.

Qeyri-rəsmi təsnifatlardan isə Debra Littlejon Şinderin verdiyi təsnifatı daha geniş şərh kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, D.L.Şinder kibercinayətlərin iki kateqoriyasını [2, p. 19-33] fərqləndirir: zorakılıqla törədilən və zorakılıqla müşayiət olunmayan (qeyri-zorakı) cinayətlər. Müəllif zorakılıqla törədilən cinayətlərə kiberterrorçuluğu, hədə-qorxu ilə (təhdidlə) hücumu,¹ kibertəcavüzü,² uşaq pornoqrafiyasını daxil edir. Zorakılıqla müşayiət olunmayan kibercinayətləri isə D.L.Şinder müxtəlif subkateqoriyalara ayırır: qanunsuz daxil olma,³ kiberoğurluq, kiberdələduzluq, dağıdıcı kibercinayətlər⁴ və digər kibercinayətlər.

D.L.Şinder hər subkateqoriyanın tərkibində müxtəlif cinayətləri qruplaşdırır. Məsələn, kiberoğurluğun plagiat, qanunsuz mənimsəmə, piratçılıq, fərdi məlumatların ələ keçirilməsi və s. növlərini fərqləndirir [2, p. 24]. Digər kibercinayətlərə isə internet-qumarxanaların təşkili, internet qaçaqmalçılığı, internet vasitəsilə narkotik vasitələrin dövriyyəsi və s. əməllər daxil edilir. Müəllif tərəfindən digər kibercinayətlərin ayrıca bir subkateqoriya kimi göstərilməsi cəmiyyət inkişaf etdikcə kiberməkanda meydana çıxan yeni cinayət əməllərinin də təsnifata daxil edilməsinə imkan verir (Qeyd etmək lazımdır ki, kibercinayətlər haqqında cinayət hüquq elmində ətraflı məlumat verildiyi üçün bu məsələyə cinayətlərin adını qeyd etməklə toxunmağa üstünlük veririk).

Kibercinayətlərin törədilməsinin müxtəlif üsulları vardır. 2016-cı ilin məlumatına görə, informasiya təhlükəsizliyinin ən zəif nöqtəsi insan faktorudur və ona qarşı yönəlmiş hücumların geniş yayılan 4 növünə Azərbaycanda çox təsadüf edilir [4]:

1. Sosial mühəndislik (Social engineering, Human hacking). Sosial mühəndislik – insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olaraq onlardan məlumat toplamaqdır. Bu növün əsas amillərindən biri saxta profillərdən (başqa adla və ya hər hansı bir saxta şirkət, kompaniya və s.), virtual dostluq və tanışlıqdan

---

¹ D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **hədə-qorxu ilə (təhdidlə) hücum (assault by threat)** – e-mail vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu kibercinayət insanların özü və onların yaxınlarının həyatı ilə bağlı hədələməklə törədilir və həmçinin müəssisələrə və ya dövlət qurumlarına e-poçtla göndərilən bomba təhdidlərini də əhatə edə bilər.

² D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **kibertəcavüz (cyberstalking)** – cinayətin qurbanında mütəmadi şəkildə qorxu yaradan və real həyatda mövcud olan fiziki təcavüz və digər şiddətli davranışa səbəb ola biləcək ifadə və təhdidləri əks etdirən elektron təcavüz formasıdır.

³ D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **özbaşına (qanunsuz) müdaxilə (cyber trespass)** – zamanı cinayətkar kompüter və şəbəkə resurslarını qanunsuz əldə edir, lakin burada informasiyanın zədələnməsi və korlanması məqsədi olmur. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan hakerlərin “özünü yaşdılarına sübut etmək” və ya müxtəlif “fərdi çağırışlar” məqsədilə törətdiyi əməllər.

⁴ D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **dağıdıcı kibercinayətlər (destructive cybercrimes)** – şəbəkənin dağıdılması və məlumatların zədələnməsi və ya məhv edilməsi ilə müşayiət olunur. Bu növ əməllərə şəbəkəyə müdaxilə və məlumatların və proqramların silinməsi, veb-server və veb-səhifələrə müdaxilə, şəbəkə və kompüterlərə viruslar və digər ziyanverici proqramlarla ziyan vurulması, Dos hücumları daxildir.

istifadə edib istifadəçini aldatmaqdan ibarətdir. Əsas məqsədi tanışlıq, virtual dostluq və ya hər hansı digər etibar qazanmış mənbədən sui-istifadə etməklə məlumatın toplanmasıdır. Ona görə də istifadəçilərin onlara gələn məktubların ünvanına xüsusi diqqət yetirməsi vacibdir. Hətta bir hərf dəyişməklə belə saxta sayt yaradıla bilər. (məsələn, www.facebook.com saytı əvəzinə www.facabook.com və s.)

2. “Brute-forcing”. “Brute-force” – istifadəçinin hər hansı e-mail hesabına və ya digər hesabındakı şifrələr toplusuna edilən hücumdur. Bu zaman istifadəçiyə aid olan məlumatlardan (məsələn, ad, soyad, valideyn və ya övladın adı və doğum tarixləri, məşin nömrəsi, telefon nömrəsi və s.) istifadə edərək manual (əl ilə bir-bir) və ya avtomatik şəkildə müxtəlif vasitələrlə hesabdakı şifrlər yoxlanılır və şifrə (parol) tapılır. Bəs brute-force hücumunun məqsədi nədir? – Social engineering kimi bu hücumlar da istifadəçi haqqında məlumatların toplanması və sonradan həmin məlumatların qeyri-qanuni məqsədlərlə istifadəsi məqsədini daşıyır.

3. Zıyanverici proqramlar (malware) vasitəsilə yoluxdurma. Zərərverici yoluxdurma texnikası istifadəçiyə video, şəkil, musiqi, kino, hər hansı fayl, link göndərməklə kompüterə ziyanverici proqram (troyanlar, casus proqramları, soxulcanlar, viruslar və botnetlər) yüklənməsinə nail olmaqdır. Bu proqramların əsas məqsədi hədəfdən informasiyanın oğurlanmasıdır.

4. Fişinq (Phishing). Fişinq – ingilis dilindən tərcümədə “balıq ovu” deməkdir və qlobal şəbəkədə balıq ovunu xatırladan fırlıdaqçılığın bir növüdür. Belə ki, fırlıdaqçı (fişer) internetdə “tələ” quraraq, bu tələyə düşən internet istifadəçilərini aldatmaqla məşğul olur. Fişer müxtəlif üsullarla internet istifadəçilərindən bank hesablarını, kredit kartlarını və internetə çıxış üçün lazım olan informasiyaları öyrənir. Fişinq kiberdələduzluğun xüsusi növüdür, istifadəçiləri aldatma yolu ilə adətən maliyyə xarakterli fərdi məlumatların təqdim olunmasına məcbur etməyə yönəlir. Dələduz bank saytı kimi görünən (və ya maliyyə əməliyyatları aparılan istənilən digər sayt kimi, məsələn, eBay) saxta veb-sayt yaradır. Sonra cinayətkarlar istifadəçiləri bu sayta aldadıb aparmağa cəhd edirlər ki, bu saytda onlar login, parol və ya PIN-kod kimi konfidensial məlumatları daxil etsinlər.

İKT inkişaf etdikcə kibercinayətlərin törədilmə üsulları da artır və buna adekvat olaraq onlarla mübarizə tədbirləri də gücləndirilməlidir. Çünki bu növ cinayətlər yüksək latentlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və bu latentlik onların törədilmə üsullarının xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Demək olar ki, əksər tədqiqatçılar latentlik dərəcəsiindən asılı olaraq kibercinayətlərin 4 növünü fərqləndirir [11, c. 171-176]:

Birinci qrupa baş vermə faktı haqqında nə hüquq mühafizə orqanlarının, nə də zərər çəkmiş şəxslərin heç bir məlumatının olmadığı cinayətlər daxildir. Buna “təbii latentlik” deyilir. Bu növ cinayətlərdə “aşkara çıxarma problemi” hökm sürür.

İkinci qrupa kibercinayətin baş verməməsi barədə məlumat vermək vəzifəsi daşıyan şəxslərin hüquq mühafizə orqanlarını məlumatlandırmaması ilə bağlı cinayətlər daxildir. Bu isə “süni latentlik” kimi qiymətləndirilir və “məlumat verilməməsi problemi” mövcud olur.

Üçüncü qrupa törədilmiş kibercinayət barəsində hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verilsə də, istintaqı aparan şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasından irəli gələrək, əmələ düzgün qiymət verilməməsi və əməldə cinayət tərkibi əlamətlərinin aşkar edilməməsi nəticəsində latent qalan cinayətlər daxildir. Bu isə ədəbiyyatda “sərhəd və ya hissəvi latentlik” adlandırılır.

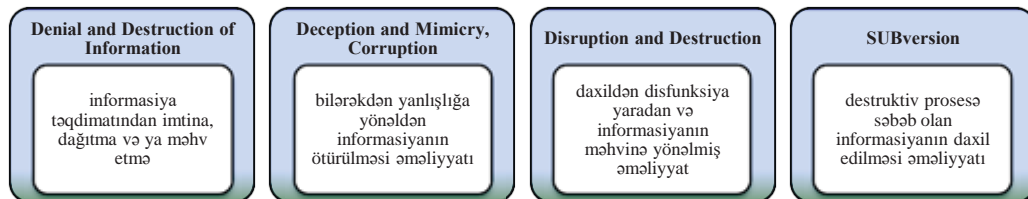
Dördüncü qrup kibercinayətlər baş vermə halı barəsində hüquq mühafizə orqanlarının məlumatının olduğu, lakin müxtəlif təsəvvürlərdən irəli gələrək qeydiyyata aparılmayan cinayətlər (gizlədilər və ya ört-basdır edilən cinayətlər) hesab olunur.

1.3. İnformasiya müharibələri kibertəhlükələrin növü kimi

İnformasiya qarşudurması – tərəflərin xüsusi metodlardan, informasiya ehtiyatlarına təsir üsulları və vasitələrindən istifadə etməklə qarşı tərəfin informasiya ehtiyatlarının məhvinə və ya nəzarətdə saxlanmasına yönəlmiş informasiya əməliyyatlarıdır. *İnformasiya hücumu* – icazə olmadan istənilən formada informasiyanın köçürülməsi, dəyişdirilməsi və məhvinə, həmçinin proqram təminatlarına, məxfi informasiyanın saxlandığı texniki qurğulara və insan psixologiyasına yönəlmiş əməliyyatlardır. *İnformasiya müharibəsi* isə özündə informasiya hücumu və informasiya qarşudurması kimi əməliyyatları birləşdirən daha təhlükəli informasiya təsiri forması olub, qarşı tərəfin informasiyasına, informasiya proseslərinə və sistemlərinə zərər vurmaqla informasiya üstünlüyü əldə etmək, qarşı tərəfin iqtisadi, hərbi potensialını ələ keçirmək, ictimai şüura informasiya təsiri göstərməklə insanların davranışlarını dəyişmək uğrunda həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyətdir. İnformasiya müharibəsində informasiya həm silah, həm də məqsəd, həm də müdafiə obyektini kimi çıxış edir. Mənbələrdə informasiya müharibəsi kombinə edilmiş kibercinayətlərə aid olunur [9, c. 57].

Ədəbiyyatda “şəbəkə müharibəsi” və “kibermüharibə” terminlərini irəli sürən mövqelər də vardır ki, bu qrup müəlliflər şəbəkə müharibəsini daha çox ictimai səviyyəli konseptual münaqişə kimi qiymətləndirərək, onun iqtisadi, siyasi və sosial sferaları əhatə etdiyini, kibermüharibənin isə əksinə hərbi məqsəd daşdığını iddia edirlər [5, p. 27-30].

İnformasiya müharibəsinin fundamental paradigmasının aşağıdakı informasiya əməliyyatlarından ibarət olması qeyd edilir:

İnformasiya müharibəsini daha çox texniki istiqamətdə izah edən yuxarıdakı bölgü informasiya-hüquqi aspektdən qarşıya çıxan sualları cavablandırmaq üçün yetərli deyil. Fikrimizcə, bu məsələ ilə bağlı ABŞ tədqiqatçısı Martin Libikinin təsnifatı daha dolğun səciyyə daşıyır. Belə ki, o, informasiya müharibəsinin 7 formasını fərqləndirir [6, p. 7-8]:

1. *Komanda-nəzarət müharibəsi (Command and Control Warfare)* – komandanlıq və icraçılar arasındakı əlaqə kanallarına istiqamətlənmiş informasiya müharibəsidir. Bu növ müharibədə əvvəlki dövrlərdə geniş yayılmış anti-rəhbər (anti-head) və müasir dövrdə inkişaf etmiş, İKT-dən istifadə etməklə icra olunan antineek əməliyyatlardan istifadə olunur.

2. *Kəşfiyyat müharibəsi (Information Based Warfare)* – mühüm informasiyanın toplanması və bu zaman hücum edən tərəfin öz informasiya resurslarını mühafizə etməsi prosesidir.

3. *Elektron müharibə (Electronic Warfare)* – elektron kommunikasiya vasitələrinə qarşı yönəlmiş müharibədir. Elektron kommunikasiya vasitələri dedikdə, radio əlaqə, radarlar, kompüter şəbəkəsi nəzərdə tutulur. Elektron dövlətin formalaşdırılmasından sonra geniş vüsət alan bu növ müharibələrin əsas obyektini kriptografik istiqamətlər təşkil edir. Məhz belə növ müharibələrin artmasının nəticəsidir ki, respublikamızda da dövlət əhəmiyyətli informasiya resurslarının mühafizəsi üçün xüsusi qaydalar müəyyənləşdirilmişdir.

4. *Psixoloji müharibə (Psychological Warfare)* – insanların psixologiyasına təsir edən müharibə növüdür. M.Libiki psixoloji müharibənin 4 kateqoriyasını fərqləndirir: milli iradəyə qarşı yönəlmiş əməliyyatlar, rəhbərliyə (komandanlığa) qarşı yönəlmiş əməliyyatlar, hərbi qüvvələrdə əsgərlərə qarşı yönəlmiş və buna oxşar digər əməliyyatlar, mədəniyyətlərin müharibəsi [6, p. 35].

5. *Haker müharibəsi (Hacker Warfare)* – qarşı tərəfin mülki obyektlərinə yönəlmiş diversiya əməliyyatlarıdır. Hakerlərin silahı viruslardır.

6. *İqtisadi informasiya müharibəsi (Economic Info-Warfare)* – M.Libiki bu müharibəni iki formada təsvir edir: informasiya blokadası və informasiya imperializmi. Tədqiqatçı informasiya blokadasını iqtisadi blokadanın bir versiyası kimi qiymətləndirərək, informasiyanın kəsilməsini iqtisadi sahənin – ticarət əlaqələrinin də kəsilməsi ilə nəticələnməyini əsaslandırır. İnformasiya imperializmini isə müəllif ümumi iqtisadi imperializm siyasətinin bir hissəsi kimi şərh edir və ticarətin özünü də bir müharibə kimi qiymətləndirir. O iddia edir ki, ticarət sahəsində üstünlüyün əldə olunması nəticə etibarilə həmin dövrlərdə bilik üstünlüyünə gətirib çıxarır və belə hakim mövqeni əldən vermə-

mək üçün bu dövlətlər daima “zəif” dövlətlərə “təzyiq göstərməyə” cəhd edirlər [6, p. 67-74].

7. *Kibermüharibə (Cyberwar)*. Sonuncu təsnifat olan kibermüharibə müasir dövrümüzün ən aktual probleminə çevrilmişdir. Xüsusilə, informasiya terrorizmi təhlükəli xarakteri ilə fərqlənir. Məlum olduğu kimi, bütün dövlətlər elektron dövlət quruculuğuna keçdiyi üçün bütün informasiyalar informasiya sistemlərində yerləşdirilir. Artıq hər hansı bir dövlətin informasiya sahəsinə “hücum” etməklə, həmin dövləti yalnız siyasi, hərbi deyil, həmçinin iqtisadi, sosial və digər istiqamətlərdə də “iflic” etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, tədricən dünya üzrə virtuallaşmanın sürətlənməsi insanları bir çox real varlıqlardan uzaqlaşdırır və bu da simulyasiya müharibələrinin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Belə müharibələrdə real döyüş meydanındakı hərbi əməliyyatlar kompüter modeli ilə əvəz olunur. Hadisələrin gedişatına əsasən israrla deyə bilərik ki, yaxın gələcəkdə simulyasiya müharibəsi real müharibə ilə eyni mənə kəsb edəcəkdir. Bütün bunlar həqiqətən də real müharibədən qat-qat təhlükəlidir. Hesab edirik ki, 2003-cü ildə yaradılan və virtual aləm kimi bir milyondan çox aktiv istifadəçisi olan “Second life” mövqeyimizi əsaslandırmaq üçün bariz nümunə kimi götürülə bilər. İnsanları tədricən real aləmdən uzaqlaşdıran bu şəbəkə “güclü” dövlətlər üçün “zəif” dövlətlərə asan və operativ psixoloji təsir vasitəsi rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda, bu məsələ ilə bağlı müxtəlif virtual oyunların təsiri də az deyil. Məsələn, son dövrlərdə geniş yayılmış “Mavi balina” oyununun nə qədər intihar faktlarına səbəb olması göz qabağındadır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, “informasiya müharibəsi” nəzəri anlayış olmaqdan daha çox, təcrübi istiqamətdə təhlil olunmalı, onunla mübarizə tədbirləri yalnız beynəlxalq deyil, milli səviyyədə də aparılmalıdır. Hal-hazırda dövlətlər öz informasiya sistemlərinin məxfiliyini elektron vasitələrlə yetərincə qorumağa nail olurlar və bu da siyasi, hərbi və iqtisadi sahədə törədilən kibercinayətlərin sayını azaltmışdır. Lakin psixoloji hücumların necə təhlükəli olması və daha ağır nəticələrə gətirib çıxarması Dünya ictimaiyyətinin diqqətindən bir qədər kənar qalmışdır. Hesab edirik ki, belə psixoloji hücumlar xalqların mənəviyyatının pozulması nəticəsində sonda bütün sahələrə (hərbi, siyasi, iqtisadi) öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu istiqamətdə respublikamızda aparılan işləri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin gördüyü işlər vətəndaşlarda psixoloji təsir vasitələrindən qorunmaq üçün “immunitet” formalaşdırmış olur.

1.4. Nəticə

İKT-nin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə ənənəvi cinayətlərin də İKT-dən istifadə edilməklə törədilməsinə daha çox üstünlük verilir. Bu günkü dövrdə şəxsin üzərinə silah çəkməklə pulunu almağa gərək yoxdur, texnologiyanın köməyiylə daha asan yollarla (bank dələduzluğu və s.) varlanmaq olur. Hətta, məsafədən virtual aləmdə insanı öünü öldürməyə məcbur etmək belə mümkündür. Ona görə də kibertəhükələrlə bağlı hüquqi mənbələrdə “kibercinayət” anlayışına yenidən baxılmasını məqsədmüvafiq hesab edirik. Bu zaman nəzəri ədəbiyyatda kibercinayətlərin müxtəlif təsnifatlarından istifadə etmək olar.

Beləliklə, kiberməkanda insan hüquqlarının təminatı və müdafiəsi üçün informasiya ekologiyasının aradan qaldırılması, informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, fərdi məlumatların mühafizəsi üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi, kibermühitin insan psixologiyasına mənfi təsir üsullarının aradan qaldırılması və s. bu kimi tədbirlər planlaşdırılmalı və icra olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. *İnformasiya hüququ*. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Debra Littlejohn Shinder. *Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook*. Canada: Syngress Publishing, Inc., 2002, 749 p.
3. Fiordalisi E. *The Tangled Web: Cross-Border Conflicts of Copyright Law in the Age of Internet Sharing*. // *Loyola University Chicago International Law Review*, 2015, Vol. 12, Issue 2, pp. 197-213.
4. *Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin rəsmi saytı*. <https://cert.az/>
5. John Arquilla and David Ronfeldt. *Cyberwar is coming!* // *National Security Research Division*. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reprints/2007/RAND_RP223.pdf
6. Martin C. Libicki. *What Is Information Warfare?* Washington, 1995, 104 p.
7. *Official site of CERT Azerbaijan*. <https://www.cert.az/news/2016/informasiya-tehlukesizliyi-ve-ona-qarsi-yonelmis-hucumlar>
8. *Recommendations of the Electronic Security Center for the prevention and elimination of the consequences of information security incidents*. // *Electronic Security Center*, 2014. <https://www.cert.az/s/u/document/tovsiye.pdf>,
9. *Understanding Cybercrime: A Guide For Developing Countries*. *ICT Applications and Cybersecurity Division Policies and Strategies Department, ITU Telecommunication Development Sector Draft April 2009*, 225 p.
10. *К вопросу о латентности киберпреступлений*. <https://infourok.ru/statya-k-voprosu-latentnosti-kiberprestupleniy-1460496.html>
11. Платошин Ю.А. *Сущность латентной преступности*. // *Право и образование*, 2011, №5, с. 171-176.
12. Рассолов И.М. *Право и Интернет: Теоретические проблемы*. М.: Норма, 2009, 383 с.

КИБЕРУГРОЗЫ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

А.Н.ИБРАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

В современном обществе Интернет стал неотъемлемой частью человеческой жизни. Однако не все пользователи интернета являются законопослушными людьми. Использование ИКТ в различных незаконных целях и его результаты - одна из самых актуальных проблем нашего времени, которая поднимает проблему «киберпреступности». В статье даны пояснения терминов «киберпреступность», «кибервойна» и «киберпреступления», сравнительно проанализированы их легальная и нелегальная классификация, а также выдвинуты предложения и рекомендации по предупреждению киберпреступности.

Ключевые слова: информационная безопасность, киберпреступления, киберпреступность, классификация киберпреступлений, кибервойна, данные, доступность, конфиденциальность, полнота.

CYBER THREATS AND THEIR CLASSIFICATION

A.N.IBRAHIMOVA

SUMMARY

In modern society, the Internet has become an integral part of human life. However, not all internet users are law-abiding people. The use of ICTs for various unlawful purposes and its results is one of the most pressing problems of our time, which raises the issue of “cybercrime”. In the article were given an explanation of the terms “cybercrime”, “cyber war” and “cyber offences”, were comparatively analyzed their legal and illegal classification, and were put forward suggestions and recommendations for the prevention of cybercrime.

Keywords: information security, cyber offences, cybercrime, classification of cyber-crimes, cyber war, data, accessibility, confidentiality, completeness.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

UOT 327

AVROPANIN ENERJİ SİYASƏTİNDƏ YENİ AKTOR:
TÜRKİYƏNİN YERİ VƏ ROLU

F.A.AYDINLI

Bakı Dövlət Universiteti
farida.aydinli@bsu.edu.az

Məqalədə Avropanın enerji siyasətində rol oynayan aktorlar, onların yeri və rolu, xüsusilə də Türkiyənin tranzit ölkə statusu uğrunda mübarizə qeyd edilmişdir. İlk olaraq Türkiyənin strateji mövqeyi və önəmi analiz edilmiş, Avropanın enerji təminatında açar ölkələr hesab edilən Rusiya-Türkiyə münasibətlərində enerji faktoru, mövcud və perspektiv layihələr araşdırılmış, Ukrayna böhranından sonra Türkiyənin Avropa üçün yeni və etibarlı enerji dəhlizi rolu, TANAP layihəsi üzərində çalışma aparılmışdır.

Açar sözlər: Türk axını, enerji dəhlizi, TANAP layihəsi, Mavi axın, TransBalkan boru xətti.

Giriş. Enerji daşıyıcılarından asılılıq, diversifikasiya, tranzit ölkə statusu müasir dünya siyasətində daha tez tez istifadə olunan terminlərdir. Əgər Soyuq müharibə dönməndə enerji daşıyıcıları beynəlxalq münasibətlər sistemində elə də böyük təsir göstərmirdisə, artıq bu amil dövlətlərin xarici siyasətində, strategiyalarında, təhlükəsizlik konsepsiyalarında birmənalı şəkildə öz əksini tapır. Artıq enerji daşıyıcıları nəinki dövlətlərin, regionların, ümumilikdə dünya siyasətini tənzimləyir. Təbii ki, böyük enerji rezervlərinə malik ölkələr bu aspektdən xüsusilə fərqlənir.

Avropa enerji daşıyıcılarından kifayət qədər asılı olan və bu rezervlərə sahiblik baxımından əziyyət çək regionlardan biridir. Hal hazırda Rusiya-Avropa münasibətləri, bu prizmadan Ukrayna, Türkiyə, Qafqaz regionu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 2006-cı ildən bəri Ukraynada gedən siyasi proseslər Rusiyanı, eləcə də Avropanı düşünməyə vadar etdi. Belə ki, 2006-cı ildə Rusiya-Ukrayna təbii qaz böhranı, eləcə də 2008-ci ildə Ukrayna vasitəsilə Avropaya gedən təbii qazın kəsilməsi, 2014-cü ildə Krımın ilhaqı Avropa üçün enerji daşıyıcıları aspektindən güclü təhdid yaratmağa başladı və bunun nəticəsi kimi Avropa İttifaqı enerji strategiyalarında ciddi dəyişikliklər edildi, diversifikasiya proseslərinə başlandı. Təbii ki, bu amil Rusiya üçün də münasibətlər predmeti

olduğundan Ukraynadan yan keçməklə yeni layihələr ətrafında düşünməyə şərait yarandı və beləcə Şimal axını, Şimal axını-2, Türk axını kimi layihələr meydana çıxdı. Artıq Avropa üçün yeni tranzit mərkəzlər, Rusiya üçün isə etibarlı yollarla enerji daşıyıcılarının ixracı potensialı formalaşdı, xüsusilə də bu yolda Türkiyənin strateji mövqeyi artmağa başladı.

Türkiyənin strateji mövqeyi və önəmi. Coğrafi olaraq regiona yanaşsaq, Türkiyə Aralıq dənizini Qara dənizə bağlayan, Balkan regionunu Qafqazla və Yaxın Şərqlə birləşdirən bir körpüdür. Eyni zamanda geostrateji baxımdan nəzəriyyəçilərin Rimland adlandırdığı yerdə önəmli mövqə tutan Türkiyə 3 regionu əlaqələndirən ölkə statusundadır. Bir çox geopolitik nəzəriyyələrə sahib Helford Makkinderə görə “Şərqi Avropaya hökm edən bir dövlət Heartlandda hakim olar. Heartlandda hökm edən isə əvvəlcə “İç və ya Kənar Aypara”, ya da “Rimland”a hökm edər. Sonra da “Xarici və ya Kənar Aypara”ya, yəni bütün dünyaya hakim olar.” [1, səh 104] Türkiyə isə həm Rimland zonasında, həm də Avropanın şərqində önəmli geostrateji mövqeyə sahibdir. Sanki dünyada gedən son proseslərin mərkəzində məhz Türkiyə dayanır.

II dünya müharibəsindən sonra iki qütblü sistemin formalaşması SSRİ-nin qarşısında bufer zona hesab edilən Türkiyənin rolunu daha da möhkəmləndirmişdir. Belə ki, 1952-ci ildə NATO-ya qəbul edilməsi ilə SSRİ-yə qarşı güclü dayaq nöqtəsi yaradılmışdır və təsadüfi deyildir ki, NATO-nun tək müsəlman ölkəsi məhz Türkiyədir. SSRİ-nin dağılması, Soyuq müharibənin bitməsindən sonra belə Türkiyənin geosiyasi mövqeyi dəyişməmişdir. Xüsusilə Rusiya ilə münasibətlər aspektindən Türkiyə Avropa üçün açar ölkə hesab edilir.

Türkiyə həmçinin ərəb ölkələri ilə, türk dünyası ölkələri ilə, güclənməkdə olan Çin, Hindistan, Yaponiya kimi ölkələrlə yaxın siyasi, iqtisadi münasibətlər içərisində olması onun müəyyən müddətdən sonra böyük güc olmasına şərait yaradacaqdır. Və bunu düzgün analiz edən Avropa, ABŞ rəsmiləri Türkiyə ilə münasibətləri sıx həyata keçirməklə bərabər daima bu ölkəni nəzarətdə, təzyiqlə altında saxlamağa çalışırlar. Digər önəmli məqam isə ondan ibarətdir ki, Rudolf Çellen və Haushoferə görə bir ölkə digər ölkələrə möhtac olmadan yaşaya bilməsi üçün ehtiyaclarını özü istehsal etməlidir ki, enerji amilini nəzərə almasaq, Türkiyə geostrateji mövqeyi, geniş iqtisadi imkanları hesabına bunun öhdəsindən tamamilə gələ bilər. Bunun nəticəsidir ki, 2003-cü ildən bəri dünyada baş verən iqtisadi böhranlar, demək olar ki, Türkiyəyə öz təsirini çox cüzi bildirir.

Türkiyə də öz növbəsində Avropa, ABŞ, Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərdə geosiyasi mövqeyindən istifadə etməyi bacarır. Xüsusilə enerji amili, son dönmə ABŞ-ın Türkiyəyə qarşı ciddi siyasi təzyiqləri, lirənin dollar qarşısında dayanmadan ucuzlaşması onun Avropa regionu ölkələri və Rusiya ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Bu amil özünü enerji məsələlərində daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Enerji daşıyıcıları uğrunda mübarizənin gətirdiyi bir zamanda böyük regional dəhliz statusunu əldə etməyə çalışan Türkiyə bu yolda Rusiya ilə, Azərbaycan ilə ciddi layihələr həyata keçirir və bu layihələr

Türkiyənin milli təhlükəsizliyi, iqtisadiyyatı və siyasi gedişləri baxımından olduqca uğurlu gələcək vəd edir.

Rusiya-Türkiyə münasibətlərində enerji faktoru. Rusiya və Türkiyə münasibətləri bir neçə aspektdən inkişaf mərhələsindədir, xüsusilə də enerji daşıyıcılarının, daha dəqiq desək, təbii qaz ticarəti bu ölkələrin bir birinə yaxınlaşmasını daha da sürətləndirmişdir. Hal hazırda Türkiyənin enerji tələbatının 30%-dən artıq bir hissəsi təbii qaz hesabına ödənilir. Nəzərə alsaq ki, dünya təbii qaz ehtiyatlarının 66%-i Türkiyəni əhatə edən ölkələrdə cəmləşib, o zaman bu faktor onun geostrateji önəmini daha da artırır.

Rusiyadan əldə olunan təbii qaz xətlərini analiz edək:

- **TransBalkan (Qərb) qaz kəməri** - 1984-cü ildə Türkiyə və keçmiş SSRİ arasında hökumətlərarası təbii qaz ixracı ilə bağlı razılaşma əldə edilmişdir. Bolqarıstan sərhəddindən keçərək Ankaraya uzanan xəttin uzunluğu 845 km-dir. 1987-ci ildən etibarən təbii qaz idxalına başlanılmış, 1993-cü ildə illik 6 mlrd m³ olmaqla sonradan kəmərin illik ötürücülük qabiliyyəti 14 mlrd m³-ə çatdırılmışdır. Hal hazırda bu kəmərs vasitəsilə illik 4 mlrd m³ BOTAŞ, 10 mlrd m³ özəl sektor tərəfindən ölkəyə idxal edilməkdədir. (Bu xətt vasitəsilə indiyədək 390 mlrd m³-ə yaxın qaz idxal edilmişdir.) Bolqarıstandan keçən bu xəttin Türk axını layihəsi istifadəyə verildikdən sonra bu istiqamətə yönəldiləcəyi açıqlanmışdır.
- **Mavi axın** - 1997-ci ildə BOTAŞ və Gazexport arasında illik 16 mlrd m³ həcmdə təbii qazın ötürülməsini nəzərdə tutan anlaşma imzalanmışdır. Qara dənizi keçərək ümumi uzunluğu 1261 km, maliyyə dəyəri 3.5 mlrd dollar olan 3 bölümdən ibarət boru xətti 2003-cü ildə tamamilə fəaliyyətə başlamış, 2005-ci ildə rəsmi açılış mərasimi olmuşdur.
- **Türk axını** – Cənub axını (South stream) layihəsinin iflasa uğraması ilə bu layihənin ilk detalları 2014-cü ilin dekabr ayında Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinin Türkiyəyə səfəri sırasında ortaya çıxmışdır. İlk öncə layihənin ümumi tutumu 63 mlrd m³ olan 4 xətdən ibarət olması planlaşdırılmışdır. Razılaşmalar sonrasında layihənin inşası 2015-ci ilin may ayında başlamışdır. Lakin noyabrda ölkələr arasında yaşanan “Təyyarə böhranı” səbəbilə layihə dayandırılrsa da, 2016-cı ilin oktyabr ayında İstanbulda keçirilən 23-cü Dünya Enerji Konqresi çərçivəsində yenidən aktuallaşmışdır [2]. 2017-ci ilin yanvar ayında Vladimir Putin razılaşmanın təsdiqlənməsi üçün qanun layihəsinə imza atdı və Rusiya Duması tərəfindən ratifikasiya edilən razılaşmanın şərtlərinə uyğun olaraq Türk axını layihəsi hər biri 15.75 mlrd m³ olmaqla 2 boru xəttindən ibarət olmalı, ilk xəttin Türkiyəyə, ikinci xəttin isə bütün təminatlar əldə edildikdən sonra Avropaya ixrac edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [3]. 2018-ci ilin aprelində ilk xətt üzrə, 19 noyabr tarixində isə hər iki xətt üzrə dənizdən keçən hissəsində boru xəttinin döşənməsi prosesi tamamlanmışdır. Ümumilikdə 1100 km (930 km dəniz hissəsində, 180 km quru hissədə) uzunluğa malik boru

xəttinin çəkilişinə ayrılan maliyyə xərci təxminən 7-8 mlrd dollardır. [4] Bu xəttin çəkilişi “S lay” metodu ilə dünyanın ən böyük inşaat gəmisini sayılan (uzunluğu 477 metrdir) Pioneering Spirit tərəfindən həyata keçirilir və layihənin 2019-cu ilin sonu üçün tam hazır vəziyyətə gətirilməsi planlaşdırılır [5]. Eyni zamandan Rusiyanın Gazprom şirkəti 2018-ci ilin noyabr ayında Türk axını layihəsinin 2-ci xətti vasitəsilə Avropanın hansı ölkələrinə ixrac edəcəyini bildirmişdir və bu ölkələrdə gərəkli işlərin başladığını açıqlamışdır. Belə ki, rus qazı 2020-ci ildə Bolqarıstan və Serbiya, 2021-ci ildə Macarıstan, 2022-ci ildən isə Slovakiyaya ixrac ediləcəkdir. Cənub axını layihəsi çərçivəsində Bolqarıstandan tranzit kimi istifadə etməyə çalışan Rusiya özünə qarşı həyata keçirilən sanksiyalarda Avropa İttifaqı ilə birgə çıxış edən bu ölkəni Türk axını layihəsi ilə artıq asılı ölkə halına gətirmişdir. Əgər 2014-cü ilə qədər Rusiya üçün Ukraynanı əvəz edəcək açar ölkə, həyati məkan Bolqarıstan hesab edilirdisə, artıq bugün Türkiyə bu rola yiyələnib. Layihə nəinki Rusiya-Türkiyə münasibətləri aspektindən, eləcə də Şərqi Avropaya nəzarət, Avropa İttifaqı ölkələri ilə əlaqələr, edilən sanksiyalar sonrasında Türkiyə-Yunanıstan münasibətləri baxımından da önəmlidir. Artıq layihə nəticəsində Türkiyə enerji sahəsində regional aktor hesab edilməlidir.

Rusiya Avropaya nəql etdiyi təbii qazın 40%-ni Ukrayna üzərindən reallaşdırır. Türkiyə isə hal hazırda idxal etdiyi təbii qazın 52%-ni, yəni 28.69 mlrd m³ miqdarını Rusiyadan almaqdadır. [6]

Türkiyənin 2017-ci ildə təbii qaz idxal etdiyi ölkələr (mlrd m³)

Rusiya	İran	Azərbaycan	Əl-Cəzayir	Nigeriya	LNG	Ümumi
28,69	9,251	6,544	4,617	2,08	4,068	55,250
51,93%	16,74%	11,84%	8,36%	3,76%	7,36%	100,00%

Türk axını layihəsinin reallaşarsa, Türkiyə idxal etdiyi rus qazı birbaşa Rusiyadan əldə edəcəkdir. Bu isə Türkiyəyə digər tranzit ölkələrin aradan qaldırılması ilə risklərdən uzaqlaşma, eyni zamanda tranzit xərclərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar təbii qazın qiymətində mümkün endirim üstünlüyü qazandıra bilər. Həmçinin 2020-ci ilə kimi Azərbaycan, Yaxın Şərq ölkələri və Rusiyadan Avropaya gedən enerji marşrutları Türkiyədə cəmləşməlidir.

Avropa üçün yeni və etibarlı enerji dəhlizi. 2013-cü ildə Ukraynada başlayan vətəndaş müharibəsi və davamında Kırımda həyata keçirilən müdaxilə Qərb dünyası ilə Rusiya arasında münasibətlərdə yeni bir dövrün başlamasına səbəb olmuşdur.

Avropa regionu müasir dövrdə ən çox enerji ehtiyacları olan və enerji istehlak edən regionlardan biridir. BP şirkətinin hər il açıqladığı statistik məlumatlara əsasən Avropa regionu üzrə illik qaz ehtiyacı 531.7 mlrd m³-dir və digər önəmli məqam ondan ibarətdir ki, bu regionda təbii qaz ehtiyatı ümumilikdə 3 trln m³-dir. [7] Ukraynada baş verən siyasi münaqişələrdən sonra artıq Avropanın daxili siyasətində enerji daşıyıcıları ilə bağlı bir qorxu yaran-

mışdır ki, bu məqam da öz əksini məhz qəbul edilən enerji strategiyalarında tapdı. Bu strategiyaların əsas məqsədi enerji mənbələrinin, tranzit ölkələrinin diversifikasiya edilməsidir. Rusiya da bu məsələdə maraqlı tərəfdir, çünki Ukraynada baş verən hadisələr onun enerji bazarına ciddi təsir edir. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Rusiya Avropa kimi böyük enerjiyə ehtiyac bazarı əldən vermək istəmir, eyni zamanda enerji daşıyıcılarından siyasi rıçaq kimi istifadə edir, həmçinin Avropa üçün ona lazım olan enerjini təmin edə biləcək Rusiyaya alternativ mənbə hələ ki, yoxdur. O zaman Avropa və Rusiya bu münasibətləri yüksək səviyyədə saxlamaq, hər iki tərəfin maraqlarını təmin etmək üçün etibarlı tranzit ölkə tapmalıdır ki, bu ölkə də Türkiyə ola bilər. Təbii ki, burada bir neçə amil var, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Türkiyənin güclü geostrateji mövqeyi, illərdir bir çox təşkilatlar çərçivəsində, dünyada gedən proseslərə müdaxiləsi ilə öz etibarlı tərəfdaşlığını təsdiqləməsi, sabitliyi və s

Türkiyə artıq icra olunan layihələrlə birgə Avropa üçün böyük bir “enerji hub”na çevrilib. Ehtimal olunur ki, 2030-cu ildə türkiyənin təbii qaza olan ehtiyacı 75 mlrd m³ olacaqdır və 100 mlrd m³ təbii qazın Avropaya ötürülməsi üçün infrastruktur formalaşacaqdır. [8] Türk axını layihəsi ilə bərabər artıq yekunlaşan TANAP layihəsi ilə Avropanın enerji təminatında Rusiyanın payı azala bilər. Bəs TANAP layihəsi regionun enerji mənzərəsinə necə təsir edəcək?

Ehtiyacı olduğu təbii qazın, demək olar ki, tamamını idxal hesabına əldə etdiyi üçün davamlı və qiymət baxımından uyğun olması Türkiyə üçün önəmli amildir. 4 mərhələdən ibarət olan TANAP layihəsi Türkiyə üçün bir sıra üstünlüklər vəd edir. Bunlar ucuz qiymətə təbii qazın alışı, iqtisadiyyata ortalama 3 mlrd dollar qənaət, ümumilikdə 50 mlrd dollara yaxın qazanc, digər enerji mənbələrindən asılılığın qismən aradan qaldırılması və s. [9] Nəzərə alsaq ki, Türkiyənin təbii qaz idxalı ilə bağlı müqavilələrinin bir çoxu 2021-2026-cı illərdə bitir, o zaman TANAP bu aspektdən də uğurlu layihə kimi səciyyələndirilməlidir. Layihə çərçivəsində 2012-ci ilin 26 iyun tarixində Türkiyə və Azərbaycan hökumətlərarası razılaşma əldə olunub və bununla da layihənin hüquqi bazası müəyyənləşib. 2014-cü ilin 26 may tarixində isə razılaşma dəyişdirilərək yenidən qəbul edildi və 10.09.2014-cü il tarixində Türkiyə parlamenti tərəfindən təsdiqləndi. Xatırladaq ki, Cənub Qaz Dəhlizinin rəsmi açılışı bu il mayın 29-da Səngəçal terminalında keçirilib. İyunun 12-də isə Türkiyənin Əskişəhər şəhərində TANAP qaz kəməri istifadəyə verilib. TANAP boru kəməri ilə təbii qazı nəqli dekabrın sonuna kimi 1 milyard kubmetrə çatacaq. TANAP-la 2019-cu il ərzində 2 milyard kubmetr, 2020-ci ildə 4 milyard kubmetr və 2021-ci ildə isə 6 milyard kubmetr Azərbaycan təbii qazı Türkiyəyə nəql ediləcək. TANAP ilə Azərbaycan təbii qazının 2020-ci ildə Avropaya çatdırılması nəzərdə tutulur.

TANAP layihəsi 4 hissədən ibarətdir: “Şahdəniz” layihəsinin 2-ci fazasının istifadəyə verilməsi, Cənubi Qafqaz Qaz Kəmərinin genişləndirilməsi, TANAP və TANAP layihələrinin reallaşdırılması. Layihə üzrə kapital xərcləri 8

milyard dollardır və indiyədək 5,7 milyard dollar xərclənib. Boru kəmərinin ilkin ötürücülük qabiliyyəti 16 milyard kubmetrdir və sonradan bu həcm 31 milyard kubmetrədək artırılması nəzərdə tutulur. [10] TAP layihəsi üzrə işlərin - mühəndis, təchizat və tikinti işləri də daxil olmaqla təxminən 82 faizi icra olunub. Layihə üzrə kapital xərcləri 4,5 milyard avrodur və bu vaxtadək 3,2 milyard avro sərf olunub. Boru kəməri Avropanın üç ölkəsinin ərazisindən – Yunanıstan, Albaniya və İtaliyadan keçir. Boru kəmərinin ilkin ötürücülük qabiliyyəti ildə 10 milyard kubmetr olacaq və bu həcm gələcəkdə 20 milyard kubmetrədək artırılması nəzərdə tutulub. [11] Artıq 2018-ci ilin noyabr ayında TANAP Yunanıstan və Albaniya üzərindən İtaliyaya qədər uzanan Trans Adriatik Boru (TAP) xətti ilə birləşdirilib. Cənub Qaz Dəhlizi fonunda həyata keçirilən TANAP və TAP layihələri mövud qiymətlərlə Azərbaycana 150 milyard dollar xeyir gətirəcəkdir. Bu layihələrlə qaz hasilatı 50 mlrd m³-ə çatdırılması gözlənilir. Bundan başqa bu layihəyə Türkmənistanın, gələcəkdə geniş təbii qaz ehtiyatlarına sahib İranın qoşulması ilə TANAP vasitəsilə Avropaya 30 mlrd m³-dan çox təbii qazın verilməsi mümkündür.

Nəticə. 2019-cu ildən etibarən Türkiyə ərazisində və Türkiyənin iştirakı ilə reallaşan layihələr istər Avropa İttifaqı, istərsə də Rusiya Federasiyası aspektindən önəm kəsb edir. Bu məsələyə sadəcə ölkələrin enerji ehtiyaclarını təmin etmək baxımından yanaşmaq düzgün deyil. Eyni zamanda Soyuq müharibədən sonra Rusiyanın Avropaya gizli hücumu kimi də qiymətləndirilməlidir. Artıq Avropaya giriş hesab edilən Ukrayna məsələsi Rusiya nəzarətindədir, Türkiyə ilə güclü iş birliyi qurulmuşdur, hətta zamanla iki ölkə arasında münasibətlərin gərginləşməsinə çalışan siyasi aktorlar belə buna nail ola bilməmiş, bu münasibətlər daha da güclənmə yolunu seçmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Avropanın enerji təminatında güclü Rusiya-Türkiyə-Azərbaycan İttifaqı qurulmuşdur. Təbii faktıdır ki, Avropa diversifikasiya etmək niyyətindədir, sadəcə Rusiya siyasəti nəticəsində bu şaxələndirmə onun tərəfdaşları ilə baş verir və dolay yolla yenidən Rusiya Avropa regionunu təzyiqlik altında saxlamaq siyasətini yeridir, sadəcə olaraq digər vasitələrlə. Burada digər amil Yunanıstanla bağlıdır. Ciddi maliyyə sanksiyalarından sonra böhrandan çıxma bilməyən bu ölkə artıq Türkiyə vasitəsilə Avropa üçün güclü bir “hab” ola bilər. Tranzit ölkə olma imkanına sahib Yunanıstana Türk axını, TANAP və s kimi layihələrin reallaşması, istər maliyyə baxımından, istərsə də siyasi baxımdan olduqca müsbət təsir göstərəcəkdir. Artıq dünya siyasətində güclü bloklar formalaşmağa başlayır ki, bunlardan biri də Rusiya-Türkiyə enerji blokudur. Məhz bu prosesləri Rusiyanın iqtisadi böhrandan sonra güclənərək əks həmlə ilə Avropaya enerji hücumu kimi dəyərləndirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Davutoglu, “Stratejik Derinlik, Türkiyenin uluslararası konumu”, İstanbul, Küre Yayım, 2013.
2. Türk Akımı'nda İmzalar Atıldı, <http://www.enerjiatlasi.com/haber/turk-akimi-imzalar-atildi>
3. Putin'den Türk Akımı'na onay, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/putinden-turk-akimina-onay>

4. Türk Akımı doğalgaz boru hattı,
<https://tr.sputniknews.com/infografik/201811201036245122-turk-akimi-dogalgaz-gazprom-rusya-turkiye/>, istinad tarixi: 11.11.2019
5. Gas exports to Turkey and southern and southeastern Europe, <https://www.gazprom.com/>,
<http://www.gazprom.com/projects/turk-stream/> istinad tarixi: 18.12.2019
6. PJSC Gazprom Annual Report 2017,
<http://www.gazprom.com/f/posts/60/709300/gazprom-annual-report-2017-eng.pdf>
7. BP Statistical Review of World Energy 2018,
<https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf>
8. Turkey in the Geopolitics of Natural Gas,
https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/files/66_final.pdf
9. Türkiye'nin Enerji Politikasında TANAP Ve Türk Akımı,
<http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-69-20170327281364.pdf>
10. Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP), <http://www.socarmidstream.az/>,
<http://www.socarmidstream.az/az/project/tanap/#partners>. istinad tarixi: 19.12.2019
11. SOCAR rəsmisi: TANAP və TAP boru kəmərlərinin birləşdirilməsi fiziki prosesdir,
<https://azertag.az>,
https://azertag.az/xeber/SOCAR_resmisi_TANAP_ve_TAP_boru_kemerlerinin_birlesdiril_mesi_fiziki_prosesdir-1217014, istinad tarixi: 15.11.2019

НОВЫЙ АКТЕР В ЕВРОПЕЙСКОЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ: МЕСТО И РОЛЬ ТУРЦИИ

Ф.А.АЙДЫНЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются факторы, играющие роль в энергетической политике Европы, их положение и роль, и в особенности борьба за государственный транзитный статус Турции. Прежде всего, были проанализированы стратегическое положение и важность Турции, исследованы энергетические факторы, текущие и перспективные проекты в Российско-Турецких отношениях, которые являются ключевыми поставщиками в обеспечении энергии в Европе, роль Турции как нового и надежного энергетического коридора для Европы после кризиса на Украине и был разработан проект TANAP.

Ключевые слова: Турецкий поток, Энергетический коридор, проект TANAP, Голубой поток, Трансбалканский трубопровод

NEW ACTOR IN EUROPEAN ENERGY POLICY: TURKEY'S PLACE AND ROLE

F.A.AYDINLI

SUMMARY

The article highlights the actors who play a key role in European energy policy, their place and role, and especially Turkey's status as a transit country. Firstly, Turkey's strategic position and importance were analyzed, energy factor in Russia-Turkey relations, considered as key countries in Europe's energy supply, current and prospective projects were investigated.

Keywords: Turkish Stream, Energy Corridor, TANAP Project, Blue Flow, TransBalkan Pipeline

FƏLSƏFƏ

UOT 321. 01; 340. 11:1

HÜQUQUN FƏLSƏFİ MÖVZULARI: TƏBİİ, POZİTİV, TARİXİ, İCTİMAİ, ANALİTİK VƏ FƏLSƏFİ MƏKTƏBLƏRİN İCTİMAİ-SİYASİ, ETİK VƏ PSIXOLOJİ PRİNSİPLƏRİ

Ə.PAŞAYEVA

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
pashayeva.ph@mail.ru

Hüququn fəlsəfəsində tədqiq olunan fəlsəfi mövzular, xüsusi ilə məktəblər (doktorina) təkcə hüquq elmi ilə deyil, həm də ictimai-siyasi, etik və psixoloji elmlərlə də sıx bağlılığı vardır. Bu məktəblərdə irəli sürülən ideyalar hüquq, dövlət və ictimaiyyət arasında olan əlaqələrə təsir etmiş və zaman keçdikcə öyrənilməsinə ehtiyac olmuşdur. Hüququn fəlsəfəsində geniş təhlil olunan məktəblər müəyyən olunmuş qanunları əhatə etməklə yanaşı, həm də etik normaların göstəricisidir. Burada əsas məqsəd hüquq və hüquqla bağlı olan vəzifələri təkcə qanunlar çərçivəsində deyil, həm də ictimai-siyasi, etik və psixoloji məsələləri əhatə edən bir elm kimi göstərməkdir. Digər tərəfdən isə, bu məktəblərin əsas hədəfi təkcə hüquq və qanunlar arasında olan fərqli cəhətləri də izah etmək deyil, ən əsas hədəf haqların bütün zamanlarda insana başçılıq etdiyini və insanı müəyyən olunmuş sistemə tabe etdiyini göstərməkdir. Təbii ki, bu sistem – hüquq bütün dövrlərdə, həmin dövrə uyğun olaraq müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Hazırkı məqalədə hüququn fəlsəfəsində tədqiq olunan əsas məktəblərə diqqət olunmuş, burada olan təbii, pozitiv, tarixi, ictimai, analitik və fəlsəfi məktəblərin ictimai-siyasi, etik və psixoloji prinsipləri, bunların arasında olan fərqli cəhətlər həm hüquqi və həm də fəlsəfi aspektdə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: hüququn fəlsəfəsi, təbii, pozitiv, tarixi, ictimai, analitik, fəlsəfi məktəblər, etika, ictimaiyyət.

Giriş: Hüququn fəlsəfəsini tədqiq edərkən mühüm bir məsələyə diqqət etmək zəruridir. Məlum olduğu kimi insan ictimai bir varlıqdır, insan özünün ictimai bir varlıq olduğunu qorumağa çalışır və istəyi də odur ki, insanlar arasında olan qaydalara rəhbərlik etsin. İctimai-siyasi məsələlərə və tarixi hadisələrə nəzər saldıqda hüquq məfhumunun dövlətlə çox yaxın əlaqəsi olduğunun şahidi oluruq. Dövlət yarandığı vaxtdan hüquqla bağlı olan məsələlərə, o cümlədən ictimai nizam-intizama ehtiyac olmuşdur. Şübhəsiz ki, hüququn əsas hədəfi bütün sahələrdə nizam-intizam yaratmaqdır. Amma bu nizam-intizamın yaranmasında müəyyən bir struktur mövcuddur ki, hüququn fəlsəfi məktəb-

lərində geniş tədqiq olunmaqla yanaşı, həm də mühüm mövzulardan hesab olunur. Hüququn fəlsəfəsində təhlil olunan məktəblər barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur və hər bir tədqiqatçı və alim mənsub olduğu xüsusi metodlara uyğun olaraq bunları əks etdirmişdir. Hüquqşünaslar və hüquqşünas filosoflar (legal philosophers) ictimaiyyəti bir sıra mövzulara diqqət etməyə sövq etmişlər: hüquq, hüququn fəlsəfəsi, hüquq nəzəriyyəsi, qanun nəzəriyyəsi, hüquq elmi, qanunun fəlsəfəsi, hüquqi doktorinalar (məktəblər) və hüquqi qanunlar. Bu mövzular içərisində hüquqi məktəblər mühüm mövzulardan biri hesab olunur və hüququn fəlsəfi tarixində xüsusi metodlara uyğun olaraq öyrənilir. Hüquqi məktəbləri təhlil edərkən ilk olaraq mühüm suallarla qarşılaşırıq: hüquq ictimai sabitlik, yəni nizam-intizam yaradır ya dövlətin davamlı olmasını qoruyur? Digər sual isə bundan ibarətdir ki, hüquq ancaq ədalətə söykənir ya hər hansı bir şəxsə haqq və vəzifələri anladır? Bu suallara aşağıdakı məktəblərdə cavab verilmişdir. Amma əsas mövzuya keçməzdən əvvəl burada təhlil olunacaq məktəblərin əsas prinsiplərinə diqqəti yönəltməliyik. Ümumiyyətlə, hüququn fəlsəfi aspektlərini təkcə əqli (təfəkkür) və qanunlar çərçivəsində öyrənmək mümkün deyil, bəlkə burada bəzi filosof hüquqşünasların təbii, tədqiqi, tarixi, ictimai, analitik və fəlsəfi məktəblərdə daha çox qeyd olunan məsələlərə diqqəti yönəltməliyik. Çünki hüquq və fəlsəfə arasında olan bağlılıq və həm də bəzi hallarda ayrılığın səbəbləri məhz bu doktorinalarda mövcud olan qaydalara əsaslanır.

Tədqiqatın hədəfi: Məlum olduğu kimi hüquq və fəlsəfə bütün dövrlərdə tədqiq mənbəyi olmuşdur. Hələ qədim yunan fəlsəfəsindən başlayaraq, orta əsrlərə qədər gəlib çatan hüquqi normalar və bunların mühüm aspektləri, təkcə hüquqşünasları deyil, filosofları, sosioloqları, tarixçiləri və həmçinin siyasətçilərin də diqqətini cəlb etmiş və bunun da əsasında müxtəlif ideyalar irəli sürərək bir sıra məktəblərin yaranmasına səbəb olmuşlar. Hazırki dövrümüzdə də hüquq və fəlsəfə arasında olan nisbəti daha dərinədən öyrənmək üçün bu məktəblərin təhlilinə və öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

İdeal və Real məktəblərin əsas prinsipləri

Yuxarıda qeyd olundu ki, hüququn əsas hədəfi nizam-intizam yaratmaqdır və dövlət yarandığı vaxtdan hüquqi məsələlərə ehtiyacı olmuşdur. Diktator dövlətlərdən qorunmaq üçün mühüm suallar qarşıya çıxır: hüququn məqsədi təkcə ictimai nizam-intizamı yaratmaqdır ya ədalətin olmağı da şərtidir? Burada hər hansı bir şəxsin hüququ və vəzifəsi mövcuddurmu? Bu suala iki məktəb arasında müxtəlif formada cavab verilir. *İdeal məktəbin* tərəfdarları hüququn əsas mənbəyini əsil ədalət hesab edirlər; yəni qanunverici gərək ədalətə uyğun qanun qəbul etsin və cinayətkarın da vəzifəsi ondan ibarətdir ki, verilən ədalətli qərarı qanun çərçivəsində yerinə yetirsin. Qanun keşikçiləri buna əməl etməyə borcludur və onlar hökumətin göstərişlərini ədalətə uyğun yerinə yetirməlidirlər. Əgər hər hansı bir qayda özünün əsl mənbəyinə (ədalətə) söykənmirsə bu halda ona qanun demək olmaz, bu yalnız qanundan bir

şəklə və ya formaya dəlalət edir. Əgər hər hansı bir şəxs belə bir qanuna tabe olsa, onda bu məsələdə öz vicdanına əsasən hüquqi bir vəzifəsi olmamış hesab olunur. Hüququn prinsiplərinə tabe olmaq hökumətin iradəsi və göstərişləri əsasında deyil, bəlkə bu prinsip ədalətə uyğun olduğu üçün ona tabe olmaq zəruridir. Bu prinsiplərə əməl olmalıdır ki, insanlar arasında həmişə ümumi sabitlik, ədalət bərpa olunsun və bütün hallarda qorusun. İdeal məktəbin üstünlüyü ondadır ki, bu məktəbin prinsipləri zülm və ədalətsizliyin qarşısını almaq qüdrətinə malikdir və bu məktəb tərəfdarları təbii qaydaların mövcudluğuna etiqad etmişlər. Onların fikrincə, təbii hüququn prinsipləri və ona daxil olan qaydalar hökumətin iradəsindən üstündür və dövlətlər vəzifə olaraq bunları qəbul etməli və yaradılan hüquqi prinsipləri himayə etməlidirlər (1, c.1, s.40).

Amma *real məktəbin* tərəfdarları hüququn yaranmasını və onun prinsiplərini hər bir cəmiyyətdə tarixi proseslərin və hökumətin göstərişləri əsasında yarandığını bildirmişlər. Elə buna görə də ideal nəzəriyyə "*fitri və ya təbii hüquq*" və realist nəzəriyyə isə "*tədqiqi və ya pozitiv*" hüquq nəzəriyyəsi adlandırılmışdır. Real məktəbin nümayəndələri iddia edirlər ki, hüququn məqsədi hökumətin güc və qüdrətini ifadə etmək və ümumi vicdanı qorumaqdır, nəinki ədalətə əsasən qanunlar qəbul etmək. Hüququn prinsipləri dövlətin iradəsinə söykənərək (istər ictimai nizam-intizamı qorusun ya ədaləti icra etsin) həmişə diqqət mərkəzindədir. Belə olan halda ola bilməz hər hansı bir şəxs ədalətsizliyi bəhanə gətirərək hüquqi qaydaların icra olunmasından yayına və ya bu tələblərin qarşısında müqavimət göstərə (1, c.1, s.40-41). Real məktəbdə mənəvi dəyərlərdən və fəlsəfi ideyalardan daha çox maddi və mövcud reallığa diqqət olunur. Bu inkar olunmaz bir həqiqətdir ki, hakim təbəqə digərlərini hüquqi qaydaların yerinə yetirilməsinə məcbur edir və insan çarəsiz olaraq əmrə tabe olur. Amma bunları təhlil etdikcə belə bir fikir zehnimizdə yaranır ki, hüquq insanın daxili istəyidir və insan bu istək və meyllər əsasında irəliləyir və heç bir hüquqi hədəfə əsaslanmır.

Təbii¹ və Tədqiqi² hüquq arasında fərqli cəhətlər

Hüququn fəlsəfi mövzuları dedikdə, burada təhlil olunan əsas iki məktəb nəzərdə tutulur ki, bunlardan biri *təbii hüquq* və digəri isə *tədqiqi hüquqdur*. Təbii hüquq tərəfdarları iddia edirlər ki, hüquq ağıla əsaslanaraq təbii və ya fitri olaraq yaranmış, hökumətin iradəsindən və insanın tələblərindən daha üstündür. Qanunverici orqan çalışmalıdır ki, bunları öyrənsin və özünün prinsiplərinə uyğun olaraq yerinə yetirsin. Bundan əlavə, təbii hüquq sabit, dəyişməyən qanunlara deyilir ki, insanın tələb etdiyi məqsəddən deyil, məhz təbii ehtiyacdən yaranır və qanun müdafiəçisi bunları mənimsəyərək əməllərində tətbiq etməklə, həm də həlli yollarını göstərir. Amma tədqiqi hüquq tərəfdarları bunları qəbul etməyərək hüquq və qanunların təbii ehtiyacdən deyil, məhz

---

¹.Natural Law

².Positive of Law

qanunvericilik tərəfindən yarandığını bildirmişlər. Tədqiqi hüquq müəyyən zamanda ictimaiyyət üzərində başçılıq edən qanunların toplusudur ki, icrası dövlət təşkilatları tərəfindən tənzimlənir. Təbii və tədqiqi hüquq barəsində mütəfəkkirlərin fikirləri olduqca maraqlıdır. Onların fikrincə, ibtidai cəmiyyətlərdə İlahi və ictimai qanunlar arasında fərq qoyulmurdu və bu qanunlar təbiətin bütün məsələlərinə aid edilirdi. İlahi qanunlar demək olar ki, bütün məsələləri əhatə edərək hakimlik qüdrətinə malik idi. Amma zaman keçdikcə tədricən bu iki sistem (İlahi və ictimai qanunlar) bir-birindən ayrıldı (2, p. 70). Əlbəttə inkar etmək olmaz ki, təbii hüququn prinsipləri barəsində müəyyən ixtilaf da mövcuddur, amma qədim mütəfəkkirlər təbii hüququ qanunvericiliyin iradəsindən və tədqiqi hüququn prinsiplərindən daha üstün olduğunu əsərlərində təkidlə yazmışlar (3, s.67). Aristotel təbii hüququ pozitiv hüquqla müqayisə edərək, təbii hüququ təbii olaraq İlahi tərəfindən yarandığını yazmışdır. Aristotelin nəzəriyyəsinə əsasən aləm və insan səbəbsiz olaraq yaranmamışdır; müşahidə və təcrübə varlığı aləminin mövcudluğunda özünü göstərərək müəyyən bir hədəfə doğru hərəkət edir. İnsan təbiət üzərində olan hakim qüvvəni dərk edərək tanınmalı və onunla birlikdə yaşamalıdır (4, c.1, s.27).

Rəvvəqi (Stoics) məktəbinin də təbii hüququn mövcudluğu barədə maraqlı düşüncələri mövcuddur. Bu məktəbin tərəfdarlarının fikrincə, insan təbiətin hökmü ilə əbədi qanunun tərəfdarıdır və insanın səadəti təbiətlə uyğundur. İnsan mövcud aləmin sakinidir və bu böyük aləmə bağlılığı vardır (5, s.46). Romalı siyasətçi və hüquqşünas Sisero (Marcus Tullius Cicero (106-43 m.ə.) təbii hüququn mahiyyətini açıqlayaraq, bu hüququn tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. O, davam edərək yazır: insanın ağıl və fitrəti əsasında yaranan sabit və dəyişməz qanun bütün zamanlarda və məkanlarda mövcuddur. Hər hansı bir şəxs bu qanuna tabe olmasa özündən qaçmış hesab olunur və insan təbiətini gözdən salır. Təbiət nəinki həqiqi qanunu yaradır və bunu ictimaiyyətdə tətbiq edir, hətta insan təbiəti elə yaranmışdır ki, təbii qanunları dərk edir və həmçinin bu qanunlarla birlikdə olmaq qüdrətinə malikdir. Əlbəttə, təbii qanunlara müvafiq olduğu halda tədqiqi qanunun da tələblərinə müəyyən hədd əsasında riayət etmək lazımdır. Amma təkə tədqiqi hüquqla kifayətlənsək belə olan halda zorakılıq hökm sürəcəkdir (6, s.11). Təbii hüququn mövcudluğu islam mütəfəkkirlərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Bu barədə Nəsirəddin Tusi yazdığı “*Əxlaqun-Nasiri*” adlı kitabında hüququ təbii və tədqiqi hissələrə ayırmışdır. O, təbii hüququ sabit və dəyişməz adlandırmışdır (7, s.9).

Tarixi və İctimai (sosioloji) məktəblərin hüquqla əlaqəsi

Bu məktəbin banisi Savini¹ hesab olunur və ondan sonra bir sıra alimlər bu məktəbin davamçıları olmuşdurlar. Tarixi məktəbdə dəyərlərin quruluşundan bəhs olunmur, bəlkə hüquq tarixi və ictimai adət-ənənələr baxımından təhlil olunur; yəni məktəbin ardıcılıları daha çox hüquqi qaydaların necə yerinə

¹.Friedrich Carol von Savigny. Almaniyanın məşhur hüquqşünası (1779-1861).

yetirilməsinə və onun tarixi inkişafına diqqət edirlər. Onların fikrincə, hər bir millətin hüququ o millətin tarixi və ictimai hadisələrini təhlil etməkdən ibarətdir və məhz tarixi proses əsasında hüquqi bir millət yaranır. Hüquq, dil və adətlər kimi ümumi vicdanın məhsulu və ictimai tarixin inkişaf prosesidir; şəxsi iradə və dövlətlərin dəyişməsi hüququn yaranmasında heç bir funksiyaya malik deyildir. Bundan başqa, hüquq elminin vəzifəsi hüquqi qaydaları tanıtdırmaqdır və bu elmlə məşğul olan hər hansı bir alim ancaq mövcud qaydaları sistemləşdirir və bunların şərhini açıqlayır; yəni hüququ tədris edən alim bir növ hüququn memarı hesab olunur, nəinki hüququ yaranan. Savini açıq-aydın iddia edir ki, hüquqi qaydaların yaranması məhz millətə bağlıdır; yəni hüquq ictimai reallıqdır. Amma millət dedikdə, müəyyən zamanlarda birlikdə yaşayan insanlar nəzərdə tutulmur, millət insan toplusundan ibarət olan yeganə bir məfhumdur ki, nəsilər ötdükcə tarixi, coğrafi və mədəni əlaqələr vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Millətin adət-ənənələri hüquqi qaydaları yaratmış və özlərindən sonrakı nəsələ dəyərli bir miras olaraq ötürülmüşdür.

Təbii hüquq məfhum olaraq öz-özünə və müstəqil olaraq millətin düşüncəsi və mənəvi dəyərləri əsasında formalaşmış və zaman keçdikcə inkişaf etmişdir; həmçinin hüquqi qaydaları ani olaraq yaratmaq və aradan aparmaq mümkün deyil, yəni qanun yalnız *ümumi vicdan* əsasında əvvəlcədən yaranan prinsipləri təsdiq edə bilər. Bu prinsiplər insanların bir-birləri ilə müştərək əlaqələri əsasında yaranır, inkişaf edir, həmçinin ictimai dil və adət-ənənələrə birləşir, tədricən sonrakı zamana doğru hərəkət etməyə başlayır. Amma bunun əksi olaraq, əgər hər hansı bir şəxs qanunvericiliyin iradəsini hüququn mənbəyi hesab edirsə, bu halda hüququn qaydalarının rüşeymini milli ruhda axtarmaq lazımdır.

Tarixi məktəb ardıcılılarının gəldiyi nəticəyə əsasən, hüquqi qaydaların yaranması üç mərhələdə təsbit olunur: birincisi *adət-ənənə* (8, p.295) adlanır ki, bu milli ruhun yaranması, göstərilməsi və həmçinin hüququn əsas mənbəyi hesab olunur; ikincisi *hüquq elmidir* ki, texniki qaydaların tam şəkildə məcmuəsi və həmçinin bu qaydalar əsasında yaranan prinsiplər; üçüncüsü *qanun* adlanır ki, bəzən (əvvəldə qeyd olunan iki mərhələdə) hüquqa aid olan adət-ənənəni və elmi rəsmi olaraq elan edir (1, c.1, s.140) Bu səbəbdən də hüquqi qaydalar (adət-ənənədən sonra) həm hüquq elmində və həm də hüquqşünas alimlərdə xüsusi təsirə malikdir və məhz bu təsirin nəticəsində hüquqi təşkilat və müəssisələr fəaliyyət göstərir. Amma qanun hüquqi qaydalardan və adət-ənənədən fərqli olaraq fərdi öhdəçiliyə və qəbul olunan qərarların ictimaiyyətdə elanedicisi səlahiyyətinə malikdir (9, p.112). Tarixi məktəbin ardıcılıları təkid edirlər ki, hüquqşünas alim hüququn məfhumunu hüququn özəyində, yəni tarixdə axtarmalıdır; yəni tarix dedikdə, bura hüquqi təşkilatlar daxildir ki, alim gərək mövcud hüquqi təşkilatların nəzəri tərəflərini diqqətlə təhlil etsin və elmi metodlar əsasında hazırkı hüquq barədə tutarlı nəticəyə gəlsin. Bu məktəb tərəfdarlarının düşüncələri bir daha onu göstərir ki, hüququn tarixi təkə hüquq

elmlərinin bir şöbəsi deyil, əksinə hüquq elminin əsasını təşkil etməklə, həmçinin millətin indiki və keçmiş həyatını bir-biri ilə əlaqələndirir.

İctimai və ya sosioloji məktəb hüququn mühüm fəlsəfi məktəblərindən biri hesab olunur və bu məktəb Rozko Pondun¹ adı ilə bağlıdır. Burada ictimai prinsiplər insanın tələblərinə uyğun olaraq təhlil olunur; yəni bu məktəbin əsas qayəsi ondan ibarətdir ki, hüquq ictimai bir parlıqdır və insanların istəyindən yaranmış, ictimai vəziyyətə uyğun olaraq dəyişir və bəzən də aradan gedir. Pondun fikrincə, biz məntiqə uyğun olan metodlardan istifadə etməklə qaydaları öyrənməliyik. İctimai təşkilatların, statistik və praktiki məlumatların köməyi ilə qaydalar tanınmalıdır. Başqa sözlə, bu məktəbin əsas hədəfi ictimai təşkilatlar əsasında hüquqi qaydaları tanımaq və tanıtdırmaqdır. Ona görə ki, ictimai həyata məhz bu qaydalar rəhbərlik edir. Təkcə qanunların mətninə və məhkəmələrin iş prosesinə istinad etməklə kifayətlənmək olmaz. Pond iddia etdir ki, *canlı hüquq* kitablarda və qanunlar toplusunda yazılanlardan çox fərqlidir. Canlı hüququ tanımaq üçün sosioloji məsələləri diqqətlə təhlil etmək lazımdır. Buna görə də Pond zaman keçdikcə bu məktəbi "*Hüquqi sosiologiya*" (Sociology of Law) adlandırmışdır (1, c.1, s.182). Hüquqi sosiologiya ictimai hüquqa əsaslanır, yəni burada insanlar özlərinə xas olan yaşayış qanunlarını yaradırlar. Məlum olur ki, hüquqi sosiologiyanın istinad etdiyi qaydalar öz-özünüdə yaranmışdır və ilk baxışda bu qaydaların vəsf olunmasına ehtiyac vardır. Hər hansı bir şeyin məfhumunun nədən ibarət olduğu və o şeyin nəyə dəlalət etdiyi bu məktəbin əsas prinsiplərindən hesab olunur və ictimai məktəb tərəfdarlarının fikrincə, hüquq həm bu prinsiplərə tabedir. Pond hüququ fərdi və ictimai mübarizə və bərabərlik hesab edir (10.p.212). Onun fikrincə, bu gün ictimaiyyətdə baş verən hadisələrə və insanların üzləşdiyi çətinliklərə cavabdeh olmaq təkcə məhkəmə orqanları tərəfindən mümkün deyil; (11, p.346) yəni hüquq elmində və hüquq kitablarında müəyyən olunmuş məsələlərlə kifayətlənmək olmaz, ən əsası qərarların və hökmlərin prinsipləri dərinədən araşdırılmalı və psixoloji təərflərə (8, pp.601&797) də diqqət olunmalıdır. Əgər hakim ictimai mənafeyi və elmin zəruri məsələlərini diqqətdən kənar saxlayarsa və təkcə hüquq kitablarında yazılan mətnlərlə üstünlük verərsə bu halda hüquqi sistemin daimi olması qeyri-mümkündür. Çünki ictimai amillər və elmin zəruri məsələləri hüquqi qaydaların və insan kütləsinin mənafeyinə uyğun olaraq inkişaf prosesində daim dəyişikliyə səbəb olur. Pond ictimai mühitdə olan əsas məsələlərin öyrənilməsinə və hüquqi inkişafın mühüm məsələlərinin təhlil olunmasını hüquq elminin vəzifəsi hesab edir, amma hüququn mahiyyətini dərk etmək üçün isə ilk növbədə ictimai amillərin təhlilinə və dəyərləndirilməsinə diqqət olunmalıdır; yəni Pondun təbiri ilə desək, ictimai amillərin təhlili və dəyərləndirilməsi hüququn mahiyyətini öyrənmək üçün açardır.

---

¹.Nathan Roscoe Pound. Amerikanın məşhur hüquqşünası (1870-1964).

Analitik məktəb və onun əsas xüsusiyyətləri

Bu məktəbin əsası Con Austin¹ tərəfindən qoyulmuş və Hans Kelsin² isə bunu məntiq əsasında genişləndirmişdir. Bu məktəbdə ictimai məsələlərin və qaydaların ictimaiyyətdə tətbiqi və icra olunması prosesi kənara qoyularaq, ancaq mövcud varlıqların qanunları və onların arasında olan məntiqi bağlılıqdan bəhs olunur. Bu məktəbin ardıcilları hüququ hakimiyyətin göstərişi, qanunu isə dövlətin siyasi qüvvələri vasitəsilə yarandığını iddia edirlər. Onların fikrincə, hüququ elə tərif etmək lazımdır ki, hakim qaydalardan daha fərqli və üstün hesab olunsun. Çünki hakim qaydaların (məsələn: əxlaq, ictimai adət-ənənə) siyasi tərəfləri mövcud deyil. Əgər hüquq xüsusi olaraq tərif edilirsə, məlum olur ki, hüquq və onun əsaslandığı qaydalar hakimiyyətin siyasi gücünə söykənir və bu tərif onu digər ictimai qaydalardan ayırır. Heç bir hüquqi qayda dövlət tərəfindən verilən zəmanət olmadan qüvvədə ola bilməz. Bu məktəbin tərəfdarları hakim qüvvələrlə hüquq arasında olan əlaqəni belə şərh edirlər. Onların fikrincə, bu iki qüvvə arasında olan əlaqənin çox qədim tarixi vardır. Aristotel “*Siyasət*” adlı kitabında hüququ dövlətin məcbureddici (əmr və qadağandan ibrət olan) bir qüvvəsi adlandırır; həmçinin Romanın klassik hüquqşünasları hüququ əmr və qayda hesab edirdilər ki, siyasi məsələlərin qəbul edilməsində icra olunsun. Amma sonralar təkcə siyasi qüvvələrin təhlili ilə kifayətlənməyərək yunan fəlsəfəsinin nüfuzunun təsiri nəticəsində hüququn məfhumunun təhlilinə diqqət göstərməyə başladılar (12, p.82).

Bu məktəbin təsisçisi olan Con Austin hökumətin əmrlərindən yaranan hüququn xüsusiyyətlərini açıqlamış, həmçinin haqq, malikiyyət (haqqa sahib olmaq) və hüququn digər məfhumlarını geniş şəkildə təhlil etmişdir. Bunun əsasında O, *analitik hüququn əsasını qoymuşdur*. Burada Con Austinin əsas işi ondan ibarət idi ki, pozitiv hüququ, hüquqa nisbət verilən yanlış qaydalardan ayırmaqla üstünlüyünü sübuta yetirsin; yəni bu həmin yanlış qaydalardır ki, hüquqa aid edilir. İlk olaraq səy göstərirdi ki, insan üzərində olan hakim qanunların elmi və fiziki qanunlardan fərqli tərəflərini müəyyənləşdirsin və ən əsası isə *qanunvericilik elmini hüququn fəlsəfəsindən ayırsın*. Onun fikrincə, hüququ dəyərləndirmək, yaxşı və pis məsələlərə aid etməklə səhv salmaq olmaz. Əlbəttə ola bilməz hüquq elmi qanunun yaranma səbəblərinə və digər məsələlərə laqeyd yanaşsın, amma nəzərə almaq lazımdır ki, pozitiv hüququn fəlsəfəsində daha çox “*gərək olsun*” fikrinə diqqət olunur. Hüququn daha dərin tərifini vermək və onun cövhərini tanımaq üçün hüququn üç əsas xüsusiyyətinə diqqət etmək zəruridir:

Hüququn *birinci xüsusiyyəti əmr* adlanır. Burada hər hansı bir iş əmr olunur və ya qadağa qoyulur; həmçinin mövcud olan əmrlərin elan olunması, dəyərləndirilməsi, insanların idarə olunması və digər məsələlər göstərilir. Burada “*əmr*” sözündən belə qənaətə gəlirik ki, əmr ancaq insanların itaət etməsi

¹.John Austin (1790-1859). İngiltərənin məşhur hüquqşünas və filosofu.

².Hans Kelsen (1881-1973). Avstriyanın məşhur hüquqşünas və siyasi filosofu.

üçün hakimiyyət tərəfindən verilən qanundur. Amma burada bizi düşündürən sualla qarşılaşırıq: hər bir əmri qanun adlandırmaq olarmı? Bunun cavabı olaraq demək olar ki, verilən əmrin gərək hüquqi xüsusiyyəti olsun. Hüquqi xüsusiyyətə malik olan əmr o əmrə deyilir ki, şəxsin bütün xüsusiyyətlərini (ümumi və mücərrəd) əhatə etsin; daha aydın desək, elə bir qayda ki, bir dəfə icra olunmaqla öz qüvvəsini itirməsin.

İkincisi: əmr ali siyasi qüvvə tərəfindən yaranır. Austinin nəzərində siyasi qüvvə *hakimiyyət* hesab olunur; yəni bu hakimiyyətin başçısı bir nəfərdir ki, insan kütləsi ona itaət edir. Amma O, heç bir şəxsdən əmr ya göstəriş almır və ən üstün ali siyasi hakimiyyətə sahibdir. Belə bir halda demək olar ki, bir şəxs öz hakimiyyətini başqa birindən almışdırsa bu halda onu hüquq hesab etmək olmaz. Hüquqi qaydanın yaranma şərti odur ki, ölkənin ali siyasi qüvvələrinə söykənməklə icra olunsun və ictimaiyyət bu qaydalara itaət etməyə sövq edilsin (12.pp.87&88).

Üçüncüsü: hakimiyyətin əmri icra zamanəti ilə birlikdədir. Heç bir hakimiyyət başçısı siyasi qüvvəni işə salmadan hüquqi qaydanı tətbiq edə bilməz. Çünki əmrə tabe olmamaq cəzanın tətbiq olunmasına səbəb olacaq və məlumdur ki, əgər hakimiyyətin tələbləri icra olunmasa bu halda tələblərin icra olunmasına zor tətbiq ediləcək. Hüququn cövhəri göstərir ki, icra zamanətlə birlikdə olsun və zəruri deyil ki, insanlar qaydanı daxilən qəbul etsinlər. Hər hansı bir qayda əgər insanı itaət etməyə məcbur edirsə hüquq adlanır və bu əmr məcburiyyət olmadan mümkün deyil. Məlum olur ki, pozitiv (tədqiqi) hüquq bir əmr və ya hökmdür ki, ali siyasi qüvvə tərəfindən qayda adı ilə digərlərinə tətbiq edilir və müəyyən olunmuş icra zamanəti ilə birlikdədir. Amma əxlaq nəzəriyyəsinə gəldikdə isə, əxlaq qaydaların toplusudur ki, ümumi fikirlərdə və ya qeyri-siyasi təşkilatın bir hissəsi tərəfindən onun üzvləri və tərəfdarları üçün yaranmışdır. Hüquqi qaydaların nüfuzu siyasi qüvvələrə söykənir, amma əxlaqi qaydaların əsası isə etiqad, ədalət, adət və ənənədən yaranmışdır. Əlbəttə buradan belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, Austinin nəzərində millət hakim rəiyyətdir ki, əmr verir və bu olmadan qanuna riayət olunsun. Əksinə, qanun elə ki, qüvvəyə mindi bütün insanlara və hətta hakimiyyət başçılarına da tətbiq olunur. Austinin fikrincə, dövlət özünün qanununu yaratmaqla daha da məhdudlaşır.

Digər mühüm bir məsələ isə Austinin hüquq barəsində olan tərifiyədir ki, buna diqqət etmək olduqca zəruridir. Onun fikrincə, hüquqi qaydanın yaranması, hüququn ictimai həyatda real nüfuzuna bağlı deyil, bəlkə hüquqi qayda siyasi hüququn düzgün əməlləri əsasında yaranır. Hərçənd ki, əməldə insanların taleyi ilə üz-üzə gəlməsin və ictimai reaksiya onun icrasını mümkün hesab etməsin. Daha aydın demək olar ki, Austin və bu məktəbin tərəfdarları qanunun yaranma üstünlüklərinə qanunun real nüfuzundan¹ daha çox diqqət etmişlər. Bu məktəbin digər üstün cəhəti ondadır ki, bütün qaydalar və hüquqi prinsiplər məntiq əsasında təhlil olunaraq öyrənilmişdir. Austin qaydaların məntiqi tərəf-

¹.İctimai həyatda xüsusi təsirə malikdir.

lərini açıqlamış, digər ölkələrin hüququ ilə müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir və bunun da nəticəsində özünün sadə bəyanla və ictimaiyyətin anlama biləcəyi tərzdə aydın, şəffaf hüquq məktəbini yaratmışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, onun yaratdığı hüquqi məktəb bu gün “*analitik hüquq*” məktəbi adlandırılır.

Fəlsəfi məktəbin hüquqla bağlı olan əsas ideyaları

Bütün fəlsəfi və əxlaqi ideyaları əks etdirən mövzular yuxarıda qeyd olunan məktəblərdə təhlil olunur. Filosoflar fəlsəfi ideyaları önə çəkərək hüquqla bağlı olan mühüm məsələləri o cümlədən: varlıq, hüquq, əxlaq, ədalət, dövlət, azadlıq və digər mövzuları təhlil etmişlər. Hüququn fəlsəfəsində fəlsəfi məktəbin əsas yaradıcıları olan Kantı (İmmanuel Kant), Hegeli (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) və Spenseri (Herbert Spencer) göstərmək olar. Bu filosofların hüquq barədə nəzəriyyəsi müxtəlif olsa da hər birinin irəli sürdüyü ideyalar hüququn fəlsəfəsinin əsas mövzuları hesab olunur. Həm təbii və həm də tədqiqi hüququ əhatə edən ideyalar bütün dövrlərdə tədqiq mənbəyi olaraq öyrənilmişdir.

Kantın hüquq barədə olan fikirlərini təhlil edərkən şahidi oluruq ki, Kant hüquq və əxlaq arasında olan bağlılıqdan danışıq və bunların arasında olan ayrılığı mümkün hesab edir. O əxlaqi nəfslə əlaqələndirərək baş verən hər hansı yaxşı və pis əməli “*yaxşı iradə*”¹ kimi dəyərləndirir. Onun nəzərində, hər hansı faydalı bir iş əgər əxlaqi vəzifə olaraq yerinə yetirilməsə, əxlaq baxımından dəyərsiz hesab olunur; həmçinin bilməyərkədən baş verən və bəyənilməyən hər hansı bir işi əxlaqa zidd olan əməl hesab etmək olmaz. Əxlaq hər hansı bir işi meyl və təhrik əsasında yerinə yetirir və baş verən hər hansı bir əməl əgər ədalətli qərar olarsa, bu halda hüquqla əxlaq arasında bağlılıq yaranır.

Fəlsəfi məktəbin digər və mühüm başçılarından olan *Hegelin* hüquq barədə olan nəzəriyyəsi əsas dövlət, hüquq, əxlaq və bunların arasında olan əlaqələrlə bağlıdır. Hegelin nəzərində hüququn əsası hakim dövlətin iradəsidir və dövlət öz növbəsində hüquqi qaydaların yaranma səbəbidir. O, həmçinin haqqı azad iradənin mövcudluğu kimi tərif edir. Amma haqq dedikdə Hegelin məqsədi heç də təbii hüquqda mövcud olan haqq deyil, çünki o, təbii hüququn deyil, məhz tədqiqi hüququn tərəfdarı olmuşdur və onun nəzərində “*haqq*” ancaq dövlətin iradəsi əsasında özünü göstərə bilər və dövlət olmadan heç bir haqdan söhbət gedə bilməz. İctimai inkişaf dövlətin mövcudluğu əsasında və bu mövcudluğa əsasən insana aid olan haqq və vəzifələr yaranır (9.p.97). Amma Hegelin əxlaq və onun üstünlükləri barədə olan fikirlərinə diqqət etsək görərik ki, o, Kantın fikirlərinə istinad edərək əxlaqi daxili qüvvələrlə, o cümlədən vicdanla əlaqələndirmişdir. Onun nəzərində əxlaqlı şəxs odur ki, daxilən yaxşı işlərə meylli olsun və ədaləti özünün vəzifəsi hesab etsin. Amma bəzi hallarda Hegel yaxşı və pis əməllərdən danışırkən o yerə gəlib çatır ki,

---

¹.Good will

düşüncəsi Kantın fikirlərindən tamami ilə fərqlənir. Çünki Hegelin baxışlarında əxlaqın bütün göstərişləri ictimaiyyət və dövlətlə bağlıdır. Əxlaq əmr edir ki, insan qanuna tabe olsun və həm sözdə və həm də əməldə dövləti müqəddəs hesab etsin, həmçinin yaşadığı ölkəyə və dövlətə layiqli vətəndaş olsun. Bundan başqa, Hegelin irəli sürdüyü ideyalardan biri və ən əsası “*dialektik*” (dialectic) nəzəriyyədir ki, bunu müxtəlif formalarda (sübutun metodu- method of proof, ağılın tərz-i conduct of reason və ya ziddiyyətli nəzəriyyə- theory of antithesis) izah etmək olar. Onun fikrincə, bizi əhatə edən kateqoriyalar zehnimizin məhsulu deyil və hər bir məfhum ümumi kateqoriyadan keçir və burada ağılın əsas fəaliyyəti kateqoriyalar arasında zəruri əlaqəni tapmaqdır; yəni Hegel çalışır ki, dialektik qaydaya əsasən mövcud aləmi real bir aləm kimi tanıtdırmaqla və bizi əhatə edən mövcud aləmin kəşfini ağılla əlaqələndirsin; daha aydın desək, onun nəzərində ağıl aləmi kəşf edən kateqoriyadır (13, pp.140&141). Reallıq hərəkətin başlanğıcını və təhrikedici qüvvə olduğunu göstərir və ağılın da işi odur ki, daim gərək hərəkəti müşahidə etsin. Çünki hərəkətin hədəfi və istəyi azadlığa, kamilliyə çatmaqdır; həmçinin dünya tarixi də göstərir ki, axın həmişə azadlığa doğru meyl etmişdir. Buna görə də ağılın vəzifəsi odur ki, bu prosesə əsaslanın və varlığın hərəkətinin necəliyindən agah olsun. Hegelin istinad etdiyi dialektikada əsas hədəf, ziddiyyətli məsələləri bir-birindən ayırmaq, bunların arasında olan uyğunluğu və hərəkətin qanuni əlaqəsini göstərmək və ən əsası isə nəticə olaraq reallığı tapmaqdır.

Bu məktəbin digər yaradıcılarından olan *Spenserdir*¹ ki, özünün ictimai fəlsəfəsini və *tədrici inkişaf nəzəriyyəsini* bəyan etmişdir. Onun fikrincə, ictimaiyyətdə yaşamaq hüququ şəxsin həyatını əhatə edən mühüm şərtlərdən biri hesab olunur. Əxlaqla bağlı olan adətlər (vicdan, xeyir və zərərin nəticəsi) bura daxil deyil. Çünki həyatın zəruri tələbləri və öhdəliklər mühitlə bağlıdır. Əxlaq və hüquq baxımından bəyənilməyən əməl ictimaiyyət tərəfindən də qəbul edilməzdir (1, c.1, s.167). Spenserin bəyan etdiyi *tədrici inkişaf nəzəriyyəsi* və onun prinsipləri təbiət və tarixi zərurətə əsaslanır. Bəşər tarixinə nəzər saldıqda və həmçinin uzun illər ərzində sonrakı nəsillərə ötürülən tarixi proseslər göstərir ki, insan yaşamaq üçün gərək şəxsi mənafeyini deyil, ümumi mənafeyi önə çəksin və bacardıqca xudbinliyini cilovlasın. İnsanlarda hiss olunan *haqq* və *vəzifə* təcrübənin nəticəsidir. Bu bir daha göstərir ki, əsrlər öncə yaşayan mütəfəkkirlərin əsaslandıqları təcrübə irsi olaraq zat və ağıl vasitəsi ilə həmişə mövcud olmuşdur. Əxlaqın cövhəri ictimai yaşayışa bağlıdır ki, zaman və məkana uyğun olaraq dəyişir; digər tərəfdən isə əxlaqın prinsipləri faydalı hesab olunur, əlbəttə elə bir fayda ki, əxlaq və hüququn əsas prinsiplərini yaradır və bioloji baxımdan da ictimai mühit və fərdin yaşayış şəraiti arasında şəxsin bərabərliyi hesab olunur. Spenserin fikrincə, insanda olan əqli məlumatların zahiri əlaməti onu göstərir ki, bu məlumatlar keçmiş təcrübənin nəticəsidir ki, insanlara irsi olaraq keçmiş, tədricən dövrə uyğun olaraq bu məlumatlara

---

¹.Herbert Spenser (1820-1903). İngiltərənin məşhur filosof və sosioloqu.

ələvələr olunmuş və bunun da nəticəsində bəşəriyyət yeni məlumatlara sahib olmuşdur. İnsan keçmiş zamanla birlikdə təkamülə doğru hərəkət edir və bunun da əsasında onun “*təbii təkamül nəzəriyyəsi*” yaranır. Hər bir millətin mədəniyyəti bir sıra inkişafıba bağlı olan məsələlərin və ən əsası isə təbii təkamülün nəticəsidir və bunu xüsusi qrupların səyi hesab etmək düzgün deyildir. Bəşəriyyətdə baş verən müxtəlif proseslər bütün dövrlərdə mövcud olmuş və zaman keçdikcə davam etmiş və etməkdədir.

Nəticə. Hüququn fəlsəfi məktəblərini təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu məktəblərin təsisçiləri hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif ideyaları irəli sürsələr də, eyni zamanda bütün bu ideyalar hüququn və hüquq elminin inkişafı, daha geniş, dərinədən öyrənilməsi və ictimaiyyətdə tətbiq olunması məqsədini daşıyır. Burada əsas məktəblərdən olan təbii və pozitiv hüquq nəzəriyyəsi baxmayaraq ki, fərqli aspektlərə dəlalət edir, amma bununla belə bir çox hallarda təbii və tədqiqi hüquq arasında əlaqələr mövcuddur və bu əlaqələr insana mənsub olan haqlarda özünü göstərir. Çünki qanunlar sonradan yaransa belə insanın bütün həyatını əhatə edir ki, hüququn digər məktəblərində də bu məsələlər öz əksini tapmışdır. Tarixi məktəbin əsas təlimləri məhz bu istiqamətə yönəlmişdir. Bu məktəbin təsisçiləri diqqəti əxlaqi dəyərlərin qurulmasına yönəldirlər və əsas məqsəd də bundan ibarətdir ki, hüquqi qaydaların tətbiqinə və tarixi inkişaf prosesinə daha çox diqqət olunsun. Çünki hər bir xalqın hüquqi əsasları həmin xalqın tarixi və ictimai hadisələrinin düzgün öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır. Analitik məktəbin əsas prinsiplərinə gəldikdə isə, bu məktəbin yaradıcıları hüququ hakim qüvvənin göstərişi, qanunların isə məhz dövlətin siyasi qüvvələri vasitəsi ilə yarandığını bildirirlər. Bu məktəbin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, tədqiqi hüququ (pozitiv hüquq) digər qaydalardan ayırmaq və həmçinin üstünlüyünü göstərməkdir. Con Austinin əsas məqsədi qanunvericilik və hüququn fəlsəfəsi arasında olan fərqləri göstərmək və bunları bir-birindən ayırmaq idi. Məhz buna görə də hüququ olduğu kimi öyrənmək və dərk etmək üçün hüququn üç əsas xüsusiyyətini şərh edir. Bu xüsusiyyətlər bütövlükdə hüququn cövhərini göstərməklə yanaşı, həm də ictimai-siyasi tətbiqini də reallaşdırır.

Bu məktəblər içərisində fəlsəfi məktəbin də öz rolu vardır. Fəlsəfi məktəbin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu məktəb təkcə hüquqla deyil, həm də hüququn sahələri ilə ə sıx bağlılığı vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, fəlsəfi və etik məsələlərin əksəriyyəti məhz hüququn fəlsəfi məktəbində tədqiq olunur. Hüququn fəlsəfi məktəbinin əsas yaradıcılarından olan Kant, Hegel və Spenser hüququn həm təbii və həm də pozitiv aspektlərini açıqlamış və bunlar arşında olan oxşar və fərqli cəhətləri göstərmişlər. Kant hüququn fəlsəfəsindən bəhs edərkən, hüquq və əxlaqın nisbətini göstərmiş və bəzi hallar istisna olmaqla, bunların arasında olan ayrılığı mümkün hesab etmişdir. Onun nəzərində, hüquq əxlaqi dəyərləri insanlara aşılایır və hüququn əsasını etik normalar təşkil edir. Hegel də bu məsələyə diqqət etmiş, yəni Kantın fikirlərinə əsaslanaraq, diqqəti daha çox dövlət, hüquq və əxlaq arasında olan əlaqələrlə

yönəltmişdir. Burada Hegel və Kant arasında olan fərq ondan ibarətdir ki, Kant təbii hüququn tərəfdarı olmuş, amma Hegel isə daha çox tədqiqi (pozitiv) hüququ önə çəkmişdir. Bu məktəbin digər yaradıcılarından olan Spenserə gəldikdə isə onun nəzərində təbii proseslərin nəticəsi xüsusi olaraq insanla bağlıdır. İnsanın ictimai həyata baxışları onu dayanmadan və ardıcıl olaraq inkişafa doğru aparır; insanın yüksəlişi və mənəviyyatı təbii və tarixi zərurətdən yaranır, nəinki baş verən hər hansı bir hadisədən.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Nasir Kətuzyan. Hüququn fəlsəfəsi: hüququn tərifi və mahiyyəti. c. I. Tehran: Nəşriyyat Səhmdar Cəmiyyəti 1388/2009.
- 2.Lloyd Dennis. The idea of Law. London: Penguin Books INC. 1964.
- 3.G. Dell Vecchio. Hüququn fəlsəfəsinin tarixi. Fars dilinə tərcümə edən: Cavad Vahidi. Tehran: “Buzərcumhuru”. 1336/1957.
- 4.Klaude Du Pasquier. Ümumi nəzəriyyə və hüququn fəlsəfəsinin başlanğıcı. Fransız dilindən fars dilinə tərcümə edən: Əli Muhəmməd Təbatəbai. Tehran: “Buzərcumhuru”. 1332/1953.
- 5.Nasir Kətuzyan. Hüquq elminin başlanğıcı. Tehran: Bəhmən Bərna 1372/1993.
- 6.Həmid İnayət. Qərbdə siyasi fəlsəfənin əsasları. Tehran: Tehran Universiteti 1364/1985.
- 7.Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqun-Nəseri. Fars dilinə tərcümə. Bombay: h.q.1267/1850.
- 8.Mehrdad Məsləhi. Psychology of Judicialn or Psychology of Personality. A Legal Comprehensive Glossary Related Fields, English-Persian. Tehran: Galam 2010.
- 9.Villey Michel. Philosophie du droit. T. I, Définitions et fin de droit; T II, Les moyens da droit, Dalloz 1975-1979.
- 10.Berman Harold. Philosophical foundation of American. Amerika 2005.
- 11.Mehrdad Məsləhi. The Judiciary: Dictionary of law, Persian-English. Tehran: Galam 2009.
- 12.Patterson Edwin W. Jurisprudence. Men and Ideas of the Law. Brooklyn, the Foundation Press, INC. 1953.
- 13.Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Phenomenology of Spirit. Translation by A. V. Miller. Oxford University Press 1977.

ФИЛОСОФСКИЕ ТЕМЫ ПРАВА: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭТИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ, ПОЗИТИВНЫХ, ИСТОРИЧЕСКИХ, СОЦИАЛЬНЫХ, АНАЛИТИЧЕСКИХ И ФИЛОСОФСКИХ ШКОЛ

А.Н.ПАШАЕВА

РЕЗЮМЕ

Философские темы, изучаемые в философии права, в частности школы (доктрины), тесно связаны не только с юридической наукой, но и с социально-политическими, этическими и психологическими науками. Идеи, выдвинутые в этих школах, повлияли на отношения между законом, государством и обществом, и со временем возникла необходимость в их изучении. Школы, которые широко анализируются в философии права, не только охватывают установленные законы, но и являются показателем этических норм. Основная цель здесь - представить закон и юридические обязанности не только в рамках закона, но и как науку, которая охватывает социально-политические, этические и психологические вопросы. С другой стороны, основная цель этих школ - не только объяснить различия между правами и законами, но и показать, что

права всегда руководят человеком и подчиняют его определенной системе. Конечно, эта правовая система во все периоды называлась разными именами, в соответствии с тем периодом. В настоящей статье рассматриваются основные философские школы права, анализируются социально-политические, этические и психологические принципы естественных, позитивных, исторических, социальных, аналитических и философских школ, а также различия между ними как в юридическом, так и в философском аспектах.

Ключевые слова: философия права, естественных, позитивных, исторических, социальных, аналитических, философские школы, этика, общественность.

PHILOSOPHICAL SUBJECTS OF LAW: SOCIO-POLITICAL, ETHICAL AND PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF NATURAL, POSITIVE, HISTORICAL, SOCIAL, ANALYTICAL AND PHILOSOPHICAL SCHOOLS

A.N.PASHAYEVA

SUMMARY

The philosophical subjects studied in the philosophy of law, especially the schools (doctrine) have a close connection not only with the science of law, but also with socio-political, ethical and psychological sciences. The ideas put forward in these schools have influenced the relationship between law, government and the public and have been in need of study over time. Schools that are widely analyzed in the philosophy of law are not only covering the established laws, but also an indicator of ethical norms. The main purpose here is to show law and the tasks related to law not only within the framework of laws, but also as a science covering socio-political, ethical and psychological issues. On the other hand, the main objective of these schools is not only to explain the differences between law and principles, but also to show that the most basic aim is to show that the rights have always been the head of Man and that man is subject to the established system. Of course, this system – law was called in all periods, in accordance with that period with different names. The present article focuses on the main schools studied in the philosophy of law, the socio-political, ethical and psychological principles of the natural, positive, historical, social, analytical and philosophical schools here, and the differences between them are analyzed both in the legal and philosophical aspects.

Keywords: philosophy of law, natural, positive, historical, social, analytical, philosophical schools, ethics, society.

PSIXOLOGİYA

UOT 159.9.019

ORCID ID 0000-0002-8170-2383

İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT VƏ
HUMANİST PSIXOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

A.S.MÜTƏLLİMZADƏ

*Bakı Dövlət Universitetinin**ayten.mutellimzade@icloud.com*

Görkəmli Azərbaycan və şairi mütəffəki İmadəddin Nəsiminin bədii yaradıcılığı fəlsəfi ideyalar və psixoloji təəssüratlarla zəngindir. İ.Nəsiminin bədii yaradıcılığının psixoloji təhlilindən görmüş oluruq ki, əsərlərində humanist psixologiya məktəbinin əsas psixoloji ideyaları öz əksini tapmışdır. O, öz fəlsəfi-psixoloji fikirlərini bədii üslubda ustalıqla ifadə etmişdir. Psixologiyada humanist yanaşmada şəxsiyyətin inkişafında özünügerçəkləşdirmək, özünü inkişaf etdirmək fikirləri əks edilirdisə, İ.Nəsiminin əsərlərində bu “kamil insan” olmaq kimi ifadə edilmişdir. Beləki, İmadəddin Nəsimiyə görə “kamil insan” sadəcə özünügerçəkləşdirən insan deyil, həmçinin mənəvi cəhətdən yüksək inkişaf pilləsinə çatmış insandır. Buna bənzər fikirlər elmi ədəbiyyatda humanist psixologiya məktəbinin nümayəndəsi psixoloq Abraham Maslovun əsərlərində öz əksini tapmışdır. A.Maslova görə insan transsendental tələbatlarına əsasən şəxsiyyət kimi ən yüksək inkişaf pilləsinə çatmış olur. Məqalədə İ.Nəsimi və A.Maslovun fikirləri ətraflı şəkildə təhlil olunub, müqayisə edilmişdir. Beləki, İ.Nəsiminin elmi fikirlərlə zəngin əsərlərinə mənəvi miras və irs kimi daima ehtiyac olacaq, elmi tədqiqatlarda istifadə ediləcəkdir.

Açar sözlər: Hürufilik, İmadəddin Nəsimi, ekzistensializm, şəxsiyyət, “Kamil insan”, Sufilik, humanist psixologiya, Abraham Maslov, özünügerçəkləşdirmə, tələbatlar

Giriş

Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsimi görkəmli azərbaycanlı hürufi şairidir. İ.Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Nəsimi təhsilli, savadlı, özünəməxsus fərqli fəlsəfi dünyagörüşü olan şairdir. O, ana dilində yazmış olduğu divanlarla Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmişdir. İ.Nəsiminin əsərlərində fəlsəfi və psixoloji fikirlər öz əksini tapmışdır.

Hürufiliyin əsasını qoyan Şəhabəddin Fəzlullah Astrabadi Nəsimi olsada, hürufilik deyəndə ağıla ilk olaraq İmadəddin Nəsimi gəlir. Hürufiliyin əsas ideyasını hərflər, hərflərin mənası təşkil edir. Hürufilərə görə hərflərin sirri

vardır, allah hərflərdə gizlidir. Hərflərin elminə yiyələnən şəxs həqiqəti, allahı dərk edə bilər.

Nəsiminin edamından sonra onun fikirlərini təbliğ edən, davamçısı İ.Nəsimi olmuşdur. İ.Nəsimi də digər hürufilər kimi allahın insanın üzündə hərflər şəklində əks olunmasını (ərəb hərfləri ilə burun “əlif” burun kənarları “lam”, göz isə “he”) və insanın allahın yer üzündəki əksi olması fikirlərini qəbul edirdi [1, s. 69].

Problem və məqsəd

İ.Nəsimi öz yaradıcılığını humanist ideyalarla zənginləşdirmişdir. Nəsimi insanı ideallaşdırır, onu allaha bərabər tutur və yaradılan varlıqların ən mü-kəmməli hesab edirdi. O hesab edirdiki, bütün gözəlliklər, saflıq insanın simasında əks olunub. İnsanın həyatdakı yeri, var olma səbəbi, yaşamaq məqsədi, insanın zəkası, gözəlliyi ümumilikdə insanın dəyəri haqqında olan fikirlərini əsərlərində ustalıqla ifadə etmişdir.

İ.Nəsimi yaradıcılığını təhlil etdikdə humanist psixologiyada əksini tapan psixoloji ideyaları görməmək mümkün deyil. Dünyanın və insanın dərk-edilməsi problemi İ.Nəsimi yaradıcılığının əsasında dayanan mövzular idi. O insana qarşı humanist yanaşmanın tərəfdarı idi, insanın dəyərli varlıq olduğunu göstərməyə çalışırdı, insanı qul kimi görən din xadimlərinə qarşı çıxırdı. İ.Nəsimiyə görə insan digər canlıların ən alisidir və allah tərəfindən ağıl ilə mükafatlandırılmışdır. Müasir dövrümüzdə psixoloji ədəbiyyatlarda bu ideyalar şəxsiyyətin inkişafı probleminə ətraflı şəkildə izahını tapmışdır. Əsas məsələ İ.Nəsiminin humanistik psixoloji fikirləri təhlil etmək və şəxsiyyətin inkişafının əsasında duran məsələləri araşdırmaqdır.

Metodologiya

Humanist psixologiya 1950-ci ildə yaranan, psixologiyada “üçüncü qüvvə” adlanan cərəyandır. Ekzistensial (latın dilində “exsistensia” varlıq) fəlsəfənin əsasında yaranan humanist psixologiyanın təməlinə yüksək insani dəyərlər, şəxsiyyətin inkişafı, sevgi, məsuliyyət, psixi sağlamlıq və s. kimi məsələlər dayanır. Humanist psixologiya insanın potensialına dəyər verən bir yanaşmadır. Humanist psixologiyanın təməl anlayışı ekzistensializmdə olan “Dasein”dir (alman dilində “da” var, “sein” olmaq). “Dasein” terminini Martin Haydeqqer (Alman filosofu, ekzistensializmin görkəmli nümayəndələrindən biri) işlətməmişdir. Məna etibarilə, Haydeqqer bu termini insanın öz varlığını dərk etməsi, özünü kəşfetməsi kimi açıqlayır [9, s. 186]. Yalnız özünü tanıya bilən insan özünü inkişaf etdirə bilər.

İ.Nəsiminin fikirlərinin əsasında duran, əsərlərinin “əsas qəhrəmanı” olan “kamil insan”ın da humanist psixologiyanın təməlinə olan fikirlərlə üst-üstə düşdüyünü görürük. İmadəddin Nəsimi hesab edirdi ki, kamil insan özünü-dərkedən, həyatdakı yerini müəyyənləşdirən, öz dəyərini anlayan insandır. Və ancaq təhsil alıb biliklərə yiyələnən, nəfsini idarə edə bilən “kamil insan” özünü inkişaf etdirə bilər. Allahın insanı yaratmaqda məqsədini, allah qədər gücə-qüdrətə sahib olmasını ancaq bu cür dərk edə bilər. İnsanın həyatı,

həqiqəti dərk etməsi üçün ilk əvvəl öz mahiyyətini anlamalı, özünü inkişaf etdirməlidir. İ.Nəsimiyə görə öz mahiyyətini anlayan insan həqiqəti dərk edə bilər. Karl Teodor Yaspers (almaniyalı filosof, psixoloq, psixiatr) “Vernunft und Existenz” (“Səbəb və mövcudluq”) adlı kitabında qeyd edir ki insan özü ilə üzləşməlidir, öz həqiqətləri ilə tanış olmalıdır və özü olmalıdır [12, s. 54].

Kim əzəl tanımadı kəndi vücudu şəhrini,
Ol gədəhimmət nə yoldan vara sultan istəyə?¹

Humanist psixologiyanın nümayəndəsi olan Abraham Maslovun (amerikalı psixoloq) tərtib etdiyi tələbatların ierarxiyasına nəzər salmaq yerinə düşərdi:

- fizioloji ehtiyaclar (aqlıq, susuzluq, cinsi və s.).
- təhlükəsizlik və müdafiə tələbatı (xarici faktorlardan aslı olan təhlükələrdən qorunmaq).
- aid olma və sevgi tələbatı (sosial tələbatlar, mənsubluq, məhəbbət və s.).
- özünəhərmət tələbatı (bu iki tərəflidir, insan özünəhərmət edir və başqalarından da bunu gözləyir).
- koqnitiv tələbatlar (oxumaq, öyrənmək, təhsil almaq, dünyagörüşünü artırmaq və s.).
- estetik tələbatlar (gözəllik, harmoniya və s.).
- özünügerçəkləşdirmə tələbatı (insanın özünü təsdiq etməsi, inkişaf etdirməsi və s.).
- transsendental tələbat (mənəvi tələbatlar).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz səkkiz tələbatdan ilk ikisi aydındır ki, fizioloji və təhlükəsizlik tələbatı insanlarla yanaşı həmçinin heyvanlarda da var, növbəti tələbatlar isə yalnız insanlara xas tələbatlardır. A.Maslov ilk olaraq beş pilləli tələbatların iyerarxik modelin hazırlamışdı. Lakin sonradan bu model üzərində işləyib, dəyişiklik edərək səkkiz tələbatı özündə əks etdirən yeni model yaradır (1960-1970). Əvvəlk beş tələbata daha üç tələbat da əlavə edir: idrak (koqnitiv) tələbatlarını, estetik tələbatları və mənəvi tələbatları. İdrak və estetik tələbatlarını özünügerçəkləşdirmədən aşağı pillədə yerləşdirir, ən sonda isə mənəvi (transsendental) tələbatları əlavə edir. A.Maslov bu modeldə aşağıdan yuxarıya doğru istiqamətdə səkkiz tələbatdan ilk dördünü ilkin tələbatlar, sonrakı dörd tələbatı isə inkişaf tələbatları adlandırır. Biz xüsusilə İ.Nəsiminin yaradıcılığında əsasən inkişaf tələbatlarının və xüsusəndə transsendental tələbatın poetik şəkildə necə əks olunduğunu görürük.

İ.Nəsiminin insanı allahın bir parçası olaraq görməsi mənsubluq, aid olmaq tələbatından qaynaqlanır. İnsan kiməsə, harasa aid olduğunu bilməlidir. İnsan özünü allahın əksi, “uzantısı” olaraq görərsə, hara və kimə aid olmaq tələbatı ödənməmiş olacaq. İ.Nəsimiyə görə bu ilahi eşq ilə mümkündür. Yəni

---

Qeyd:

1.Şairin haqlı qənaətinə görə, arifliyə gedən yol insanın özünü dərk etməsindən başlayır. Özünü anlamayan cahil adamlar heç bir ali məqsədə çata bilməzlər. Özünü tanımayan insan heç nəyi bilməz. [17]

insan özünün yerini, kimliyini müəyyənləşdirməsi, yaradılan ən mükəmməl varlıq olmasını dərk etməsi ilahi eşqlə bağlıdır. İnsan tək başına, sevgisiz yaşaya bilməz. İnsan allahın sevgi ilə yaratdığı, özünü yer üzünə əks etdirdiyi ən gözəl, ideal varlıqdır. İ.Nəsimində yaradıcılığında görürük ki, allaha aid olma-ilahi eşq, A.Maslovun mənsubluq-sevgi tələbatı kimi bir-biri ilə eyni yerdədir. A.Maslova görə insanın sosial tələbatları ödənməsə, aid olmaq hissi olmasa o özünü yalnız və tərkedilmiş hiss edər. İ.Nəsimi də hesab edirdi ki, allaha aid olduğunu anlayan insan, ilahi eşqdə özünü tapır.

Aşiqin əsrarını, həqqi bilən arif bilir,
Aşına halın nə bilsin, kəndini bilməz qərib.¹

İ.Nəsiminin əsas ideyası insana qarşı humanist yanaşmaq, insana hörmət etmək və səcdə etməkdir. A.Maslovun tələbatlar ierarxiyasında bu dördüncü yerdə olan tələbatdır. Bu iki tərəfli qarşılıqlı prosesdir: insan özünəhörmət edir və digərlərindən də bunu tələb edir. İ.Nəsimi insanın öz dəyərini anlamasını “kamillik” hesab edirdi. Yəni ilk əvvəl insan dərk edir ki, o ən ideal varlıqdır, hörmət və sevgiyə layiqdir. Allah insanı dəyərləndirib onu digər canlılardan fərqləndirib. İnsan birinci növbədə öz dəyərini anlayır və digər insanlardan da özünə hörmət edilməsini tələb edir və özündə hər kəsə hörmət edir. Çünki allah insanların simasında özünü yaradıb. Deməli bütün gözəlliklər insanın üzünə əks olunub. İnsan dini ehkamlarda deyildiyi kimi allahın qulu deyil, əksinə allahın elə özüdür. Allaha itaət etmək üçün, insana itaət etmək lazımdır. İnsan dəyərsiz varlıq deyildir.

Ey Nəsimi, səcdə qıl ol-Maha kim, həqdən sənə
Və'budu iyyahu, vəscud, vəqtərib gəldi-xitab.²

İnsanın (şəxsiyyətin) mənəvi sferasının düzgün inkişafı üçün digər tələbatların ödənilməsi əsas şərtidir. Özünügerçəkləşdirmək insanın özünü tanıması, özünü qəbul etməsi və özünün sahib olduğu potensialından istifadə etməyi bacarmasıdır. Özünügerçəkləşdirmə tələbatı ilə mənəvi tələbatın əsas fərqi budur ki, özünügerçəkləşdirən insan özünü dərk edir, özünü cəmiyyətə təqdim edirsə, mənəvi tələbatlar sayəsində insan “özünü aşır”. Bu inkişaf pilləsinə qədər çox az insan gəlib çata bilər. Özünügerçəkləşdirən insan özü üçün çalışırsa, özünün sahib olduğu potensialını aşan insan isə “dünyaya açılır”. Artıq burada “Mən” deyil, “Dünya və mən” (dünya-insan münasibəti) diqqət mərkəzində olur.

İmaməddin Nəsimi də “kamil insan” deyəndə yalnız özünügerçəkləşdirməyi bacaran deyil, özünügerçəkləşdirdikdən sonra öz sərhədlərini aşaraq dünyayı dərk edən insanı nəzərdə tuturdu. Yəni İ.Nəsimiyə görə insan oxuyur, araşdırır,

---

Qeyd:

1. Aşiqin (aşiq olaraq allahı nəzərdə tutur) sirləri arif insanlara (kamil) məlum olur, özünü bilməyən, rəbbində bilməz.[14]

Qeyd:

2. Ey Nəsimi, o gözələ (insana) səcdə et ki, onun haqqında Quranda “ona səcdə və ibadət edin, ona yaxınlaşın” əmri gəlmişdir. [4, 356]

tənqid edir, aldığı bilikləri hazır şəkildə qəbul etmir, tənqid edir. Bilikli insan arifdir, o özünü inkişaf etdirir, öz qabiliyyətlərini dərk etməklə “oyanır”. Özünüdərkin yüksəlməsi özünügerçəkləşdirmənin intensivliyini artırır [2, s. 5]. İ.Nəsiminin kamil insan adlandırdığı qeyri-şərtsiz cəmiyyətin qadağalarını (Allahı sorğulamadan, həqiqəti anlamadan qəbul edən cəmiyyətin) qəbul etməyən, nəfsinin qurbanı olmayan, yalnız öz ağılı ilə bütün prosesləri düzgün dərk edən insandır [6, s. 28]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yəni insan bütün sərhədləri aşmaqla kamillik zirvəsinə ucalır.

Mənəvi tələbatlarını dərk edən insan bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışır, daha da mükəmməl olmaq üçün can atır, lakin digər insanlar isə hələ ödənilməmiş baza tələbatlarını ödəməyə çalışırlar (nəfs, dünyəvi arzular, həvəs, istək və s.) [10, s. 135].

Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi?¹
Ey bülbülü-qüdsi, nə giriftari-qəfəssən,
Sındır qəfəsi, tazə gülüstan tələb eylə.²

Nəticə

İ.Nəsimiyə görə insanların özləri haqqındakı fikirləri dünya haqqındakı fikirləri ilə bağlıdır, qarışıqlıqlı əlaqədədir. Beləki, insan-dünya münasibəti insanı inkişaf etdirir, kamil insan formalaşmasına təkan verir. İ.Nəsimi hesab edirdi ki, insan özünüdərketməklə, özü haqqında tam obraz yaradır ki, bu dünya haqqında, allah haqqında təsəvvür ilə bağlıdır. Yəni “Mən”in formalaşmasında “mən” və “digərləri”nin müqayisəsi, oxşarlıq və bənzərliyin təhlili əhəmiyyətlidir. Kamil insanda mütləqki, özünüdərketməli, digər insanlar və yaradan haqqında düşünməli və müqayisə etməli, əlaqə və bağlılıq tapmalıdır. İnsanın kainatda bir zərrədir, allahın bir parçasıdır. İ.Nəsimi öz əsərlərində dinsizlik təbliğ etmir və yaradanı inkar etmirdi. Sadəcə yaradana aid olduğumuz üçün insanın özünü “qul” hesab etməsi fikri ilə razı deyildi. Yəni insanlar yaradanın qulu deyil, onun əksi və yansıması sayılırdı. İnsan ən ali varlıq olaraq yaradıbsa, insan dəyərlidir və bunu dərk etməlidir. İnsan nəfsinə və hisslərinə hakim olmağı bacarmalıdır, çünki yaradan insana digər varlıqlardan fərqli olaraq ağılı və iradə verib. Ağılı istifadə etmək və artırmaq inkişaf etdirmək təkbəşinə şərt deyil. İnsan hisslərini idarə etməyi bacarmalı və nəfsinin qurbanı olmamaq üçün əlindən gələni etməlidir. Kamil insan dünyəvi zövqlər, maddiyyat və fani olan hər bir şeydən yan keçməlidir. Çünki, bütün bu sadalananlar insanı dünyaya bağlayır və mənəvi inkişafa mane olur. İ.Nəsimiyə görə insan öz daxi-

---

Qeyd:

1. Salam olsun, canımın cananəsi kamil insana, dünya sədəfdir, kamil insan onun içində ki, incidir. [17]
2. Nəsimi “Müqəddəs bülbül” adlandırdığı insanın qəflətdə qalıb qəfəsə giriftar olmasını məqbul saymır, onu buxovlardan çıxmağa, azadlığa, sərbəstlik məkanı kimi yeni gülüstana səs-ləyir. [17]

lindəki ilahi gücün fərqudə olub onu hərəkətə gətirmək üçün əlindən gələni etməlidir.

İ.Nəsiminin yaradıcılığı psixoloji və fəlsəfi fikirlərlə zəngindir. İ.Nəsimi allahı yaradan olaraq qəbul edir, lakin dini təsəvvürlərə tənqidi münasibət bəsləyirdi. Xüsusən də insana qarşı münasibəti dini cəhətdən təhlil etmir, insanın allahın qulu olması fikrini qəbul etmirdi. İ.Nəsimi divanları ilə dövrünün insanların maarifləndirməyə çalışırdı və düşünürdü ki, insan özünüdərk etməklə dünyanı, allahı dərk edə bilər. Yəni insanların özlərini və ətrafı dərk etmələri, həqiqəti görmələri üçün onlara təkan vermək lazımdır. İ.Nəsimi öz yaradıcılığında cahillik ilə mübarizə aparıb, allahın insana vermiş olduğu gücü insan-oğluna göstərməyə çalışırdı. İ.Nəsimi poeziyasındakı fəlsəfi fikirləri görməyən insanlar onu kafir adlandırırdı. Ona görə də davamlı olaraq tənqidlərə məruz qalırdı.

Qənaət

Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığını təhlil etdikdə görürük ki, onun əsərləri psixoloji fikirlərlə zəngindir. İ.Nəsimi poeziyasının psixoloji təhlilindən alınan nəticələrdən məlum olur ki, onun əsərlərində humanist psixologiyaya dair məsələlər öz əksini tapmışdır. O, insana qarşı humanist yanaşmasını, insanlara sevgisini, hörmətini obrazlı şəkildə peşəkarcasına ifadə etmişdir.

İ.Nəsiminin əsərlərində həmçinin özünüdərk etmə, iradi keyfiyyətlər (iradi güc, cəsarət), nəfs (psixoloji ədəbiyyatdakı qarşılığı İd) və başqa məsələlər toxunmuşdur. İnsanın cəmiyyətə və insanlığa fayda verən kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında təhsil almağın, özünü tərbiyə etməyin rolunu bədii üslubda ustalıqla ifadə etmişdir. Nəsimi yaradıcılığı ilə həm Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, həm də əsərlərində psixologiya, fəlsəfə, dilçilik və s. elm sahələrində təhlil edilməsi lazım olan məsələlərə yer vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, Y.M. Təriqət ədəbiyyatı: Sufizm, hürufizm. Bakı, 2007, 204 s.
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsində özünüdərk etmənin rolu. // Psixologiya jurnalı. Bakı, 2007, №1, s. 3-14
3. Əliyev Q. İmadəddin nəsimi və hürufilik hərəkəti // İpək yolu. Bakı, 2019, №2, 25-30
4. İmaməddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, 2004, 345 s.
5. İmaməddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, 2004, 376 s.
6. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 2006, 328 s.
7. Mütəllimzadə A.S. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında bəzi psixoloji məsələlər. // Psixologiya jurnalı. Bakı, 2019, №3, s. 17-32
8. Бабаев Я.М. Хуруфизм и его влияние на азербайджанскую литературу // Молодой учёный. Красноярская, 2009 г., №3 (3) март, с. 100-103
9. Лифинцева Т.П. “Забота” Хайдеггера, “бытие-для-себя” Сартра и буддийская духкха: онтология негативности. // Вопросы философии. № 7. Москва, 2015, с. 184-203
10. Маслоу А.Р. Мотивация и личность. Питер: 2019, с. 290
11. Мекерова М.Д. Суфизм как мистико-аскетическое течение в мусульманской культуре (автореферат). Ставрополь: 2005, 209 с.

12. Jaspers K.T. Reason and existenz. New York, 1957, p. 151
13. Javad N. The Psychology of Sufism (Del Wa Nafs). London, 1992, 176 p.
14. Nəsimi şeirində sözüün informativ yükü: [Elektron resurs] / tərt. ed. X.Hümmətova; Hərbi and. Bakı, 2019, 12 aprel, s.20
URL: http://www.anl.az/down/meqale/herbi_and/2019/aprel/645071.htm
15. İmadəddin Nəsimi həyatı və yaradıcılığı: [Elektron resurs] / Kataloq ANL Bakı, 2016, 12 avqust
URL: <http://www.anl.az/el/emb/inesimi.pdf>
16. Quraysh: [Elektron resurs] / Wikipedia the free encyclopedia.
URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Quraysh>
17. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətləri: [Elektron resurs] / tərt. ed. H.Həşimli (filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi); Bakı, 2019, 30 aprel
URL: <https://www.nuhcixan.az/news/medeniyyet-turizm/14719-imadeddin-nesimi-yaradiliginin-ideya-bedii>
18. Sən bu cahana sığmadın: [Elektron resurs] / Bakı, 2019, 2 fevral
URL: <https://www.mod.gov.az/az/pre/25664.html>
19. Я - сотворение Вселенной. Величие лирического героя поэта не вмещается в этот мир. Насими-650: [Электронный ресурс] / автор Т.Гусейнова (научный сотрудник Музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви НАНА); Баку, Каспий, 2019, 18 мая, с. 15
URL: <http://www.anl.az/down/meqale/kaspi/2019/may/653929.htm>
20. Sufism Islam: [Electronic resource] / author Annemarie Schimmel (Former Professor of Indo-Muslim Culture, Harvard University); The Editors of Encyclopaedia Britannica. Chicago, 1998, 30 september
URL: <https://www.britannica.com/topic/Sufism>
21. Sufism: [Electronic resource] / Oxford University Press. The Oxford Dictionary of Islam. UK, Oxford
URL: <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2260>
22. Sufi Islam: What you need to know: [Electronic resource] Deutsche Welle
URL: <https://www.dw.com/en/sufi-islam-what-you-need-to-know/a-41532401>

ВОПРОСЫ ЛИЧНОСТИ И ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ В РАБОТЕ ИМАДАДДИНА НАСИМИ

А.С.МУТАЛЛИМЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Творчество выдающегося азербайджанского поэта-мыслителя Имадеддина Насими богато философскими идеями и психологическими впечатлениями. Из психологического анализа художественного творчества И.Насими мы видим, что в его произведениях отражены основные психологические идеи гуманистической школы психологии. Он мастерски выразил свои философские и психологические идеи в художественном стиле. В психологии гуманистический подход отражал идеи самореализации и саморазвития в развитии личности, но в работах И.Насими он выражался как «совершенный человек». Таким образом, согласно Имадеддину Насими, «совершенный человек» - это не только человек, осознающий себя, но и человек, достигший высокого уровня духовного развития. Подобные идеи отражены в научной литературе в работах психолога Авраама Маслоу, представителя школы гуманистической психологии. По мнению А.Маслоу, согласно трансцендентным потребностям человек достигает

высшей ступени развития как личность. В статье подробно анализируются и сравниваются взгляды И.Насими и А.Маслова. Таким образом, произведения И.Насими, богатые научными идеями, всегда будут нужны как духовное наследие и будут использоваться в научных исследованиях.

Ключевые слова: грамотность, Имадеддин Насими, экзистенциализм, личность, «Совершенный человек», суфизм, гуманистическая психология, Авраам Маслов, самореализация, потребности.

ISSUES OF PERSONALITY AND HUMANISTIC PSYCHOLOGY IN IMADADDIN NASIMI'S CREATION

A.S.MUTALLIMZADE

SUMMARY

Imadeddin Nasimi is a world famous, well-known Azerbaijani poet. The creations of the famous Azerbaijani and poet-thinker Imadeddin Nasimi is rich in philosophical ideas and psychological impressions. From the psychological analysis of I.Nasimi's artistic creations, we see that the basic psychological ideas of the humanist psychology school are reflected in his works. He skillfully expressed his philosophical and psychological ideas in an artistic style. According to Nesimi, a person who understands the reason for existence can understand the truth in the world. While the humanist approach in psychology reflects the ideas of self-realization and self-improvement in the development of personality, this was expressed as "insan-i Kamil" in the works of I.Nasimi. Nasimi did not preach atheism in his works and did not deny God. He disagreed with the idea that man considers himself a "slave" simply because we are part of God. So, I.Nasimi saw people as the reflection of God, not as the slaves of God. If man was created as the highest being, then man is precious and must realize this. I.Nasimi's main idea is to treat people humanely, to respect them and to prostrate. Therefore, according to Imadeddin Nasimi, the "insan-i Kamil" is not only a self-actualized person, but also a person who has attained a high spiritual development. Similar ideas were reflected in the scientific literature in the work of the psychologist Abraham Maslov, a representative of the humanist psychology school. According to A.Maslov, according to transcendental needs, the person reaches the highest stage of development as a person. The article analyzes and compares the views of I.Nasimi and A.Maslov in detail. Thus, the works of I.Nasimi, rich in scientific ideas, will always be needed as a spiritual heritage and will be used in scientific research.

Keywords: Hurufism, Imadeddin Nasimi, existentialism, personality, "Insan-i Kamil", Sufism, humanistic psychology, Abraham Maslow, self-realization, needs

PEDAQQOĞİKA

UOT 37

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ (I-IV SİNİFLƏRDƏ)
KOMPÜTERYÖNÜMLÜ TƏLİM TEXNOLOGİYASININ ROLU

G.M.ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Kerimzadeh85@mail.ru

Məqalədə kompüteriyönlü təlimin şagirdlərə qazandırdığı üstünlüklərdən, müasir dövrdə bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmalardan, beynəlxalq və yerli təcrübələrin nəticələrindən bəhs edilmişdir. Eyni zamanda kompüteriyönlü təlim zamanı dərslə kompüteriyönlü təlimin xüsusiyyətlərinin qatılması ilə şagirdin motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi, onu stimullaşdırılması yollarında qeyd olunmuşdur. Beləliklə təlim fəaliyyətinə kompüteriyönlü təlimin, oyun proqramlarının əlavə olunması öyrənənlər üçün dərslə daha maraqlı hala gətirir. Şagird dili oyun vasitəsilə mənimsəyərsə, əyləncə fəaliyyətinə qoşulacağını bilərsə sağlam rəqabətə can atır, həm zehni, həm də emosional baxımdan inkişaf etmiş olar.

Açar sözlər: kompüteriyönlü təlim, ibtidai təhsil, texnologiya, motivasiya, xarici dil

Təhsil bəşəriyyət üçün əvəzəlməz bir ünsürdür. Cəmiyyət təhsil prosesini öz ehtiyaclarına uyğun formalaşdırmalıdır. Hazırda bəzi ümumi və ali təhsil müəssisələri istisna olmaqla, ölkəmizdə xarici dillərin səmərəli tədrisi vacib problem kimi qalmaqda davam edir. Xarici dilin tədrisində gözlənilən səviyyəyə çatmamağımızın bir sıra səbəbləri vardır. Bunların içərisində təlim üsullarının və motivasiyanın lazımi formada dəyərləndirilməməsi ilk sırada dayananlardanır. Təlim üsulları şagirdlərin dərslə marağını artırır, öyrənməni asanlaşdırır. Müasir dövrdə dərslə keyfiyyəti bu proseslərin uğurla reallaşmasından asılıdır. Kompüteriyönlü təlim həmin fəaliyyətlərin təşkilinə, həyata keçirilməsinə, məqsədlə uzlaşan nəticənin alınmasına xidmət edən çevik təhsil yanaşmasıdır.

Məlumdur ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı təhsilə inanılmaz dərəcədə, böyük təsir göstərir. XXI əsrin şəxsiyyəti məhz həmin dəyişikliklərin portretidir. Sürətlə inkişaf edən texnologiya sənaye məhsullarının istehsalı və xidmət sahələrini ikinci planda saxlayır, onları informasiya cəmiyyətləri ilə əvəz edir.

Yaşadığımız dövr informasiya cəmiyyəti, informasiya iqtisadiyyatı və məlumat idarəçiliyi anlayışlarını lüğətimizə gətirmişdir. “İnformasiya əsri”nin

əsas tələbi hazır məhsullar deyil, fikir və ideyalar istehsal etməkdir. Biliklərin səmərəli istehsalı və istifadəsi ölkələrin dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqə tutmasına zəmin yaradır. Dövrün dinamik tələbləri ilə ayaqlaşmaq üçün “informasiya cəmiyyəti”nə daxil olmaq mütləqdir. Bu işə asanlıqla məlumat toplayan, onun analizini aparan, ideya istehsal etməyi, ünsiyyət qurmağı bacaran, milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəyən şəxsiyyət yetişdirməklə reallaşa bilər.

Müvəffəqiyyətli karyeranın əsasında xarici dil, xüsusən də ingilis dilini bilmək, həmin dildə asanlıqla kommunikasiya qurmağı bacarmaq zəruri şərt kimi qəbul olunduğundan ölkəmizdə bu fənnin tədrisi diqqət mərkəzindədir. Lakin ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsi ilə bağlı hələ də həllini tapmayan problemlər mövcuddur. Təhsilalanların əksəriyyəti ingilis dilindən səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarmırlar. Problemin aktualıq daşmasında təhsil müəssisələrində, xüsusən də ibtidai siniflərdə çalışan müəllimlərin böyük payı vardır. Xarici dilin tədrisi ilə məşğul olan bir neçə lisey və özəl məktəblərdən başqa əksər təhsil ocaqlarında şagirdlər ingilis dilini yaxşı öyrənə bilmir, dili mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Təbii ki, ingilis dilinin tədrisində üzə çıxan problemlərin səbəbləri fərqlidir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, motivasiya onların cərgəsində birinci yerdə dayanır. Çünki motivasiyasız şagirdin uğur qazanması çox çətin, hətta mümkünsüzdür.

Csizer və Dörnyei (2005) motivasiyanın akademik öyrənmədə və gələcək həyatda böyük rol oynadığını vurğulamış, ikinci dili öyrənməyin vacibliyini elmi sübutlarla əsaslandırmışlar. Onlar bildirmişdirlər ki, yüksək motivasiyalı şəxsin təhsildə uğur qazanması labüddür. Mkdanaf (McDonough 1981) isə əksər ingilis dili müəllimlərinin şagirdlərin motivasiya səviyyəsinə təsir göstərmək iqtidarında olduqlarını iddia etmiş, pedaqoqların stimullaşdırma bacarığını ön plana çəkmişdir. Lierin (1996) motivasiya ilə bağlı digər pedaqoqların fikirlərinə dəstək olaraq “motivasiya xarici dil öyrənməyin özülüdür” fikrini irəli sürmüşdür [4].

Deməli, motivasiyanın formalaşmasına təkan verən üsullar həqiqətən vacibdir və belə bir aktual mövzuda geniş elmi araşdırmalar aparılmalıdır. Hazırda əksər təhsil müəssisələri motivasiya yaratmaq məqsədilə təlim prosesində kompüterlərdən geniş istifadə etməyə səy göstərirlər. Kompüteriyönlü təlim dərslərdə motivasiyanı qurmağa zəmin yaradır. Öyrənmənin motivasiyasını təmin etmək və marağını dərslə yönəltmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunsa da, məhz kompüterin müşayiəti səmərəliliyi yüksəldir. Çoxlu sayda müəllim kompüterlərin ənənəvi tədrisin dəyişməsi prosesini sürətləndirəcəyinə və informasiya cəmiyyətinin ehtiyac duyduğu kadr hazırlığında mühüm rol oynayacağına əmindir.

Müasir dövrdə texnologiyani dəstəkləyən təlimə olan ehtiyac aydın şəkildə görünür. Kompüteriyönlü təlim, kompüterdən tədris prosesində əsas vasitə kimi istifadəni dəstəkləyir. İnformasiya texnologiyalarından düzgün və səmərəli istifadə olunarsa, onun tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsiri labüddür. Gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilən kompüter ingilis dilində təhsil

almaq üçün geniş imkanlar açır. İngilis dili dərsləri məzmun baxımından tədrisin kompüterin köməyi ilə aparılmasına çox uyğundur. Çünki həm dərs proqramını hazırlayarkən, həm də təlim prosesində müvafiq tədris metodlarından istifadə edərkən, materialı şagirdlərə vizual şəkildə çatdırmaq dərsin səmərəliliyini artırır.

KT-nin məktəbin aşağı pilləsində xarici dilin tədrisi istiqamətindəki rolu əvəzolunmazdır. İbtidai sinif müəllimləri kiçikyaşlı məktəblilərə ingilis dilini tədris edən zaman şagirdlərdə dilə qarşı həvəs yaratmaq üçün motivasiyaedici vasitələrdən istifadə etməsi arzuolunandır. Yeniliklərə açıq olan müəllim kompüter vasitəsilə yüksək təlim göstəriciləri əldə edə bilər. Çünki kompüter-yönlü təlim müasir müəllimin əsas köməkçisidir. Hazırda məktəblərdə “Kahoot”, “Baamboozle”, “Quizlet”, “Wheel decide”, “Brain POP”, “DynEd” (DynamicEducation, Dynamic English) kimi proqramlardan geniş istifadə olunur. Sadələdiyimiz proqramlar interaktiv təhsil proqramlarıdır və beynəlxalq təcrübədə böyük nüfuza malikdir. İbtidai siniflərdə ingilis dili dərslərində KT-dən, bu kimi proqramlardan istifadə bir sıra məqsədlər üçün həyata keçirilir:

- dili öyrənmək üçün motivasiyanı artırmaq;
- koqnitiv fəaliyyəti aktivləşdirmək;
- söz ehtiyatını zənginləşdirmək;
- məntiqi düşüncəni inkişaf etdirmək;
- ingilis dilinin müstəqil olaraq öyrənmək və bu istiqamətdə bacarıqlar formalaşdırmaq;
- nitq səriştəsini artırmaq;
- düzgün kollektiv münasibətləri qurmaq.

İKT-dən istifadə şagirdin izahlı-illüstrativ tədris üsulundan fəal təlim fəaliyyətinin subyektinə əsaslanan üsula keçməsinə imkan verir. Bu istiqamətdə təşkil olunan fəaliyyət, şagirdlər tərəfindən biliklərin şüurlu bir şəkildə mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. KT vasitəsilə xarici dil müəllimləri ibtidailərə bir sıra imkanların qazanılmasına müyəssər olurlar. Beləki:

- çoxşaxəli tapşırıqlar tətbiq edərək fərdi olaraq şagirdlərə yanaşırlar;
- dərsləri yüksək estetik səviyyədə (musiqi, animasiya) təşkilinə nail olurlar;
- şagirdlərin xarici dildən ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edə bilmədikləri dövrdə psixoloji maneələrin qarşısını alır, erkən yaşda onların yeni bir mühitə daxil və adaptasiya olmalarını təmin edirlər;
- şagirdlərdə xarici dilin öyrənilməsinə müsbət münasibət formalaşdırırlar;
- ibtidailərin yaş imkanlarını, nitq qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onlarda danışma, oxu, yazı və dinləmə kimi ibtidai ünsiyyət bacarıqları formalaşdırırlar;
- ingilis dilindən istifadə edərək, gündəlik fəaliyyət üçün səciyyəvi olan oyun situasiyalarında oynanan sosial rolları genişləndirir, şagirdləri yeni bir sosial təcrübə ilə tanış edirlər;

- şagirdlərin maraqlarına səbəb olan dildə danışan ölkələrin adətləri haqqında fikir formalaşdırırlar.

İbtidai məktəbdə prioritet məsələ fənnin tədrisinin inkişaf etdirici tərifidir. İngilis dili şagirdlərə fərqli bir mədəniyyət dünyasını tanıtdırır, onlarda danışma, oxu, yazı prosesində ən sadə ünsiyyət və idrak tapşırıqlarını müstəqil həll etmə qabiliyyətinə istiqamətləndirir, təşəbbüskarlıq, komandada işləmək bacarığı, öz fikirlərini ifadə etmək və mövzunu öyrənməyə davamlı maraq yaratmaq kimi bacarıqlar formalaşmadır. İbtidai məktəbin tədris prosesində İKT-nin tətbiqi variantlarına bir sıra məsələlər aiddir. *Multimedia dəstəyi ilə dərslər*- təqdimatların istifadəsi həm müəllim, həm də şagirdlər üçün əlverişlidir. Bu xüsusiyyətlər təqdim olunan materialın qavranılması və əzbərlənməsinin səmərəliliyini artırır. Multimedia təqdimatının tipik vizual materiallarla müqayisədə aydın bir üstünlüyü, şagirdlərə daha çox emosional təsir göstərməsidir, bu xüsusiyyət isə materialın konsentrasiyasına və nəticədə daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Beləliklə, multimediyə təqdimatı ən optimal və effektiv şəkildə dərslərin üç aspektdən didaktik məqsədinə cavab verir:

- **Təlim aspekti:** şagirdlərin tədris materialının aydın qavraması, öyrənmə obyektlərindəki əlaqələrə və münasibətləri dərk etməsi;

- **İnkişaf aspekti:** şagirdlər arasında idrak maraqlarının inkişafı, ümumiləşdirmə, təhlil etmə, müqayisə etmə, şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin artması;

- **Təhsil aspekti:** elmi baxışlara, fərdi və qrup işlərinin düzgün şəkildə təşkil etmək bacarığının, yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım hissənin inkişaf etməsi [5].

Müəllim mövzunun izahı zamanı (məsələn: "Zooparkda", "Fəsilələr və Hava", "Mənim ailəm", "Həftənin günləri", "Rəqəmlər" və s.) diaqram, rəsm, animasiya kimi köməkçi vasitələrdən istifadə edilə bilər. Yeni mövzunun izahı prosesində multimedia təqdimatlarından istifadə edərkən mövzunun ən əsas məqamlarını şəkillər ardıcılığı ilə, sistemli nümayiş etdirmək mövzunu şagirdlərin daha yaxşı anlamalarına kifayət edir. Burada əsas üstünlük ondan ibarətdir ki, şagirdlər qaydalar, təriflər və diaqramları lövhədə vizual şəkildə gördükləri üçün, müəllim mövzu ilə bağlı materialı təkrarlamağa vaxt itirmir. Xarici dil dərslərində İKT-nin tətbiqi təcrübəsini təhlil etdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki:

- ✓ multimedia texnologiyaları tədris prosesini sürətləndirir;
- ✓ şagirdlərin mövzuya olan maraqlarının artmasına səbəb olur;
- ✓ material assimilyasiyasının keyfiyyətini artırır;
- ✓ təlim prosesini fərdiləşdirməyə imkan verir;
- ✓ qiymətləndirmənin subyektivliyindən uzaqlaşmağa şərait yaradır;
- ✓ dərslərin məzmununu yeniləyir;
- ✓ ətraf aləmə yaradıcı bir yanaşmanı, şagirdlərin marağına uyğun inkişafı dəstəkləyir;
- ✓ kompüter proqramları vasitəsilə şagirdlərə rəasional iş bacarıqları aşılayır;
- ✓ kompüter texnologiyalarının inkişafında müstəqilliyi təmin edir;

✓ zamanın tələbləri ilə səsləşir [1].

Bu qədər üstünlüklərə baxmayaraq, vurğulamaq lazımdır ki, informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi ənənəvi tədris metodlarını qətiyyənlə istisna etmir, əksinə təhsilin bütün mərhələlərini onunla harmonik şəkildə birləşdirir. Ancaq informasiya texnologiyalarından istifadə təkcə tədrisin effektivliyini artırmağa deyil, eyni zamanda öyrənməni stimullaşdırmağa imkan verir. KT-dən istifadənin müəllimlər üçün müsbət tərəfləri kifayət qədərdir:

- müəyyən bir dərslər üçün zəruri olan vizual materialın qorunub saxlanılmasında müəllimin işini asanlaşdırır;

- düzgün hazırlanmış materialı sistemli şəkildə təqdim etmə bacarığı formalaşdırır;

- Mövzuya uyğun olaraq, məntiqi şəkildə materialları təqdim etmə və saxlama imkanları qazandırır;

- Əyani materialların təhlükəsizliyini və onların düzəldilməsi ehtimalını qarşılıyır;

- Şagirdin məlumatı öyrənən zaman çətinlik yaranan hissəsinə müstəqil şəkildə geridönüş etməsini təmin edir;

- Materialı slaydlarla şərh edərkən müəllimin müəyyən məqamları genişləndirə bilməsinə və ən vacib məlumatları animasiya effekti verərək vurğulamasına imkan verir.

Bütün bu üstünlüklər şagirdlərin öyrənməyə olan marağını artırır və xarici dil də daxil olmaqla istənilən materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. E.İ.Passovun fikrincə, tədris prosesində PowerPoint multimedia təqdimatından istifadə müxtəlif növ dil və nitq tapşırıqların istifadəsini asanlaşdırır [5].

Amarel (1983) kompüterin təhsildə təsirinin iki əsas yolunun olduğunu iddia edirdi. İlk olaraq sınıfdə öyrənmə və təlim üçün köməkçi vasitə kimi, digər tərəfdən isə şagird idrakına işıq saçan və gələcək öyrənmə nəzəriyyəsinə təkan verən bir araşdırma vasitəsi kimi dəyərləndirirdi. Lakin dəyərləndirmənin təsirlərinə hələ də məktəblərdə sıx şəkildə rast gəlinmir. Bervik (Bervick 1985) isə gələcəyi proqnozlaşdıraraq, “kompüter istifadəsinin təlim prosesinə təsirini ancaq dil öyrənmə simulyasiyası artırır” fikrini irəli sürmüşdür [6]. Bugün məktəblərdə kompüterlərdən istifadəyə ehtiyac yarandığını açıq şəkildə duya bilirik. Çünki öyrənənlər öyrənmə tərzinə, motivasiya və dərslər mənasına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Həmin müxtəliflik öyrənənlərin uğurlarına da təsir göstərir. Müəllimlərin ingilis dilinin tədrisi prosesində belə məqamları nəzərə alması mütləqdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, kompüterlə işləyən təlim proqramı daim pedaqoqların köməyinə çatmağı bacarır. Kompüter kiçikyaşlı şagirdlərin materialı daha tez mənimsəməsinə, uşaqların öyrənmə səviyyəsinin və sürətinin bərabərləşdirilərək irəliləməsinə imkan yaradır, onların diqqətini dərslər prosesində cəmləşdirir. Ənənəvi tədris ilə KT arasındakı əsas fərq də məhz budur. Ənənəvi tədrisdə müəllim bütün şagirdlərlə məhdud dərəcədə qarşılıqlı əlaqə qururdu. Lakin bütün uşaqlarla yüksək səviyyədə qarşılıqlı əlaqələr quran, öyrənənin fərdi xüsusiyyətlərinə, ehtiyaclarına uyğun hazırlanmış KT

proqramı daha yüksək nəticəyə zəmin yaradır. Kompüteriyönümlü təlim zamanı dərsin təşkili asanlaşır, öyrənmənin səmərəliliyi yüksəlir.

Tədris mühitində texnologiyanın istifadəsi ilə şagirdlərə daha zəngin öyrənmə mühiti təklif olunur, öyrənmələrin təlimə marağı oyanır, motivasiyası artır. Tədris materialının, mürəkkəb məlumatların texnologiyaların köməyi ilə sadələşdirilməsi şagirdlər üçün daha geniş imkanlar açır, riskləri minimuma endirir. Məsələn, həyati təhlükəsi olan təcrübələr hazırda kompüter mühitində simulyasiya proqramları vasitəsilə hazırlanır, təhsilalanlar eksperimental qurğuları görür və onların arasından özlərinə müvafiqini seçərək, sınaqları həyata keçirir, nəticələr çıxarırlar. Yeni texnologiyalarının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Təhsil texnologiyaları öyrənmə təhsil materialından istənilən vaxt istifadə etmək imkanı verir;
- Müəllimlər və şagirdlər təhsil texnologiyası vasitəsilə məlumatı ilk mən-bədən əldə edə bilirlər;
- Müəllim şagirdə uyğun zənginləşdirilmiş, keyfiyyətli material hazırlamaq imkanına malikdir;
- Müəllimlər və şagirdlər internetin, telekonfransların köməyi ilə müəyyən mövzu üzrə mütəxəssislərlə görüşüb müzakirələr apara bilirlər;
- Fərdi, cüt və kollektiv təlim formalarının hər birindən yararlanmağa kömək edir;
- Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə, bacarıqlarına uyğun təlim mühiti təşkil olunur (hər bir şagirdə təhsildən bərabər dərəcədə faydalanmaq fürsəti yaradılır);
- Öyrənmələri stimullaşdıraraq, onları müvəffəqiyyət qazanmağa yönləndirir;
- İbtidai sinifdə İKT-dən istifadə şagirdin izahlı-illüstrasiyalı tədris üsulundan fəal təlim fəaliyyətinin subyektinə əsaslanan bir üsula keçməyə imkan yaradır;
- Məhsuldarlığı və öyrənmə sürətini artırır.

Müəllim tədris prosesinin ən vacib elementlərindən biri, sinifdə təlim-tədris fəaliyyətinə cavabdeh olan şəxsdir. Pedaqoqun müasir təlim metodlarından və texnologiyalarından istifadə etməsi fənnin keyfiyyətinə yüksək təsir göstərir. Pedaqoqlar təhsil sisteminə daxil edilən yeniliklərlə tanış olmasalar, təlimdə onlardan faydalanmasalar, KT-dən zərrə qədər də yararlanma bilməzlər

İndiki mərhələdə müəllim kompüter texnologiyasından istifadə edərək şagirdlərin araşdırma mövzularını müəyyənləşdirən, tədqiqatların aparılmasını təşkilatlandıran, onları istiqamətləndirən, təhsilalanların topladıqları materialların analizini aparan, nəticələri ümumiləşdirən, öyrənmələri həvəsləndirən, güclü texnologiya vasitəsilə tədris yolunu zənginləşdirən şəxsdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Арендаренко Т.В. Методика применения презентаций PowerPoint в обучении английскому языку. //http://www.petropavl.kz\skoipkppk\page6\english\s.htm

2. Белкова М. М. Информационные компьютерные технологии на уроках английского языка // Английский язык в школе. 2013.
3. Беляева Л.А., Иванова Н.В. Презентация PowerPoint и ее возможности при обучении иностранным языкам / Л.А.Беляева, Н.В.Иванова // Иностранные языки в школе. – 2008. – №4. – с. 36-40.
4. McDonough, S. H. (1981). Psychology In Foreign Language Teaching. (2nd Ed.). London: Unwin Hyman Ltd
5. Пассов Е.И. Современные направления в методике обучения иностранным языкам: учебное пособие / Под ред. Е.И.Пассова, Е.С.Кузнецовой. – Воронеж: НОУ «Интерлингва», 2003. – 40с. (Серия «Методика обучения иностранным языкам». №22).
6. <http://eprints.nottingham.ac.uk/11711/1/325961.pdf>

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (I-IV КЛАССЫ)

Г.М.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются преимущества компьютерного обучения для студентов, научные исследования в этой области в современное время, результаты международного и местного опыта. При этом были отмечены способы повышения уровня мотивации и стимулирования ученика за счет добавления в урок функций компьютерно-ориентированного обучения. В целом добавление компьютерного обучения, игровых программ к учебной деятельности делает урок для учащихся более интересным. Если ученик изучает язык через игру, если он знает, что присоединится к веселым занятиям, он будет стремиться к здоровой конкуренции и будет развиваться как умственно, так и эмоционально.

Ключевые слова: компьютерно-ориентированное обучение, начальная школа, технология, мотивация, иностранный язык

THE ROLE OF COMPUTER-BASED LEARNING TECHNOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING (GRADES I-IV)

G.M.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article discusses the benefits of computer-based learning for students, scientific research in this area in modern times, the results of international and local experience. At the same time, it was noted in the ways of increasing the level of motivation and stimulating the student by adding the features of computer-oriented learning to the lesson during computer-based learning. Thus, the addition of computer-based learning, game programs to the learning activity makes the lesson more interesting for learners. If the student learns the language through play, if he knows that he will join the fun activity, he will strive for healthy competition and will be developed both mentally and emotionally.

Keywords: computer-oriented training, primary school, technology, motivation, foreign language

POLİTOLOGİYA

İMİCİN SİYASİ FƏALİYYƏTDƏ ROLU

Ü.İMAMƏLİYEVƏ

*Bakı Dövlət Universiteti**imameliyeva_ulker @ mail.ru*

Məqalədə imic liderin koqnitiv obrazının təzahürü kimi nəzərdən keçirilir və onu səciyyələndirən əsas cəhətlərə diqqət yetirilir. Burada imicin üsürləri və formalaşdırılması mərhələləri, onun liderin fəaliyyətində rolu, eləcə də liderin uğurunu təmin edən amillər açıqlanır.

Açar sözlər: obyektiv imic, subyektiv imic, modelləşdirilmiş imic, liderin imici

İngilis sözü olan “imic” “obraz” mənasını ifadə edir. Liderin imici onun koqnitiv obrazının təzahürüdür. E.Qofman imici “təəssürləri idarə edən sənət” adlandırmışdır.. İmic insanın özünü büruzə verməsi, vizual cəlbediciliyidir. İmicdə müəyyən harizma olur. O lider uğurlu sayılır ki, anadangəlmə harizmatik xüsusiyyətlərə və xalqa təsir gücünə malikdir. Maks Veberin liderlərin tipinə görə bölgüsündə harizmatik tip ənənəvi və rəşional- leqal tipdən daha inandırıcı görünür. Harizmanın əsasını xarici görünüş və ünsiyyət bacarığı təşkil edir. Liderin nitqinin məzmunundan çox onun təqdim edilməsi daha maraqlıdır. Ekspertlər bu halı “qulaqlarla görmək” adlandırır və nitqi, səs tembirini, pauzaların yerində olmasını və bədən dilini əsas götürürlər. Bədən dili elmi dildə “kinesika” adlanır və insanın cəlbediciliyinin 50% faizini təşkil edir. Bu zaman mimika, jest və estetik bədən hərəkətləri önəmlidir. Vizual alınan informasiya insan haqqında ilk məlumatdır. Zahiri görünüş isə ətrafa ilk və ən güclü təsir edən amildir. İmic yaradarkən 3 əsas cəhət nəzərə alınmalıdır:

1. İnsanlara fərdi yanaşma
2. Stil - insanın fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirən obraz (romanrik, dramatik, kreativ və s.)
3. Fərdi dəb tərz (1, s.57).

Amerikada keçirilən sorğuya görə, seçicilərin 70 faizi namizədin imicinə, 7 faizi isə onun fikirlərinə önəm vermişlər. Qərb politoloqlarına görə isə siyasi liderin uğurunun 7 faizi onun fikirlərindən, 55 faizi isə onun bağışladığı təsir-

dən asılıdır. Mədəni davranış, çıxışın dolğunluğu və emosionallığı, geyim mədəniyyəti və s. cəlbedici siyasətçi imicini formalaşdırır.

İmic yaradarkən zahiri görünüşün daxili aləmə uyğunlaşdırılması vacib şərtidir. İmicin obyektiv, subyektiv və modelləşdirilmiş formaları vardır:

-obyektiv və ya real imic elektoratın lider haqqındakı fikirləri əsasında formalaşır;

-subyektiv imic elektoratın lideri necə qiymətləndirməsindən asılıdır;

-modelləşdirilmiş imic liderin komandasının kütlə qarşısında yaratdığı obrazdır (2, s.23).

İctimai liderin imici informasiya vasitəsi ilə və digər yollarla formalaşır. Fiziki görünüş insan haqqında ilk təəssürat yaradır. Hətta qədim Yunanıstanda liderlərin heykəllərini hazırlayarkən orijinaldan fərqli olaraq baş və bədənin böyüklüyünə xüsusi diqqət yetirirdilər. Böyük baş ağılın, böyük bədən isə fiziki gücün göstəricisi idi. Qədim Romada isə üz cizgiləri orijinalda olduğu kimi verilirdi. Romalılar üçün imperatorun necə görünməsi deyil, ona layiq olması vacib şərt idi.

İmicin ünsürlərinə aşağıdakılar aid edilir:

-saç. Əsas rol oynayır. Ekspertlər insanın saç düzümünün onun xarakterini ifadə etdiyini bildirirlər. Siyasi səhnədə kişilər üçün uzun saç yolverilməz, keçəl olmaq isə arzuolunmazdır. Sezar keçəlliyini gizlətmək üçün başına dəfnə çələngi taxırdı. Qadınlara isə qısa saç məsləhət görülmür. Ağ saç kişilərə “möhtərəm” görkəm versə də, qadınlarda əks təsir bağışlayır.

-sima. Ünsiyyət zamanı vacib amildir. İnsanın siması mühüm kommunikasiya vasitəsidir, çünki insan danışarkən çox vaxt onu idarə edə bilmir. Nitşe deyirdi: “İnsanlar ağızları ilə rahat yalan danışır, lakin bu zaman əylən sima əslində düzünü deyir”. Göz-gözə baxıb gülümsəmək açıqlığın əlaməti olduğu üçün liderin auditoriyaya müraciət edərkən gülümsəməsi məsləhətdir. Liderin imicində baxış çox önəmlidir. A.Brodeçko “əgər bütün jestlər dövrirdirsə, gözlər daima danışır. Sahibi nə qədər az danışan olursa, gözləri o qədər çox danışır”.

-baxış. Göz qəlbin aynası olduğundan gözlərə diqqət vacibdir. Onlar vasitəsilə insanlara ən düzgün siqnallar ötürülür. Hətta rəsmi görüşlərdə belə liderlər bir-birlərinin gözlərinin içinə baxmaqdan çəkinirlər. Ekspertlər hesab edir ki, gözü tez-tez qırpmaq iradəsizliyin, az qırpmaq gərginlik və donuqluğun, qırpmamaq qətiyyətin, gözünü çəkmək emosional təzyiqlik və inamsızlığın, dodaqları sıxmaq təzyiqli balanslaşdırmağın, tez-tez çıxış etmək isə həyəcan və güvənsizliyin əlamətidir.

-nitq. O şəxsi imicin mərkəzi elementidir və geyim tərzilə birgə qəbul olunur. Natiqlik qabiliyyəti isə ətrafdakılara təsir göstərən başlıca vasitədir. Ritorika yalnız natiqlik sənəti deyil, həm də səsin düzgün idarə olunması, düzgün üslub, nitqdə yaradıcılıq və bədənin xarakteristikası (fiqura, qamət, nəfəs almaq və s.) deməkdir. Nitqin təsirli və cəlbedici olması üçün müəyyən cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır:

-əsas sözlərin vurğu və intonasiya ilə deyilməsi;
- nitq zamanı səs tembirini dəyişmək, bəzənə uca, bəzən isə asta səsle danışmaq;

-nitq tempinin idarə olunması:

-mühüm fikirlərdən sonra fasilə.

Jest informasiya mənbəyidir. Hər bir insan bir dəqiqə ərzində 650-700 söz qəbul etmək, normal nitq zamanı isə 150-160 sözdən istifadə etmək imkanına malikdir. Məhz bu səbəbdən dinləyicilər jest, mimika, intonasiyalara diqqət yetirirlər. Sözlər vasitəsilə informasiyanın məzmunu, jestlər vasitəsilə isə bu informasiyaya münasibət ifadə olunur. Çıxış zamanı əllər bədənə yaxın olmalı və əlləri sıxaraq dirsəkləri 90 dərəcə əymək vacibdir. Görüş zamanı əl sıxarkən tərəflərdən biri əlini uzadarkən aşağı əyərsə bu münasibərdə dominantlığı, yuxarı qaldırıqda isə razılaşmanı nəzərdə tutur.

Geyimdə düzgün rəng və tərzin seçilməsi ətrafdakılar lider haqqında müsbət və inandırıcı təsir bağışlayır. Rəng ahənginin düzgün seçilməsi liderə ətrafa öz fikir və istəklərini çatdırmasına imkan verir. İnsan rənglərin mənasını öz geyim tərzinə qədər dəqiq bilməlidir. Rəng psixoloji təzyiq forması olduğu üçün liderin imicini yaradarkən klassik geyim tərzinə, tünd kostyum və açıq rəngli köynəklərə üstünlük verilir (3, s.64).

Siyasi reklamın əsas komponentlərindən biri də rəng seçimidir. Rənglər müəyyən tibbi, fizioloji və psixoloji təsirlərə malikdir:

-ağ: paklıq rəmzidir. Onu göy, qırmızı və yaşıl rənglərlə uyğunlaşdırmaq məsləhətdir;

-qırmızı: isti və qıcıqlandırıcıdır, beyni stimullaşdırır, təhlükə və qadağa simvoludur, işguzarlıq həvəsinin göstəricisidir. Bu rəng səthi “kiçildir” və gərginlik yaradır. Emosional insanlar qırmızı rəngi seçirlər;

-tünd qırmızı: bu rəng tamlıq və dolğunluğu ifadə edir;

-narıncı: impulsivdir, nəbzi sürətləndirir, rifah hissi oyadır və realizmi ifadə edir;

-sarı: beyni stimullaşdırır, diqqəti cəlb edir və digər rənglərdən fərqli olaraq yaddaşda uzun müddət qalır. Sarı və narıncı rəngləri gülərzüzlü, impulsiv, həyatsevən insanlar seçir. Bu rəngin parlaqlığı psixi tarazlığı pozur. Ona görə də böyük həcmli səthlərdə bu rəngdən istifadə etmək tövsiyə olunmur, bu halda onu yaşıl rənglə uyğunlaşdırmaq daha yaxşıdır;

-isti sarı (yumurta sarısı rəngi): dostyana, isti və xoşagələn;

-açıq sarı (limon rəngi): soyuq, “turş”, əhəmiyyətsizlik və rəngsizlik hissi oyadır;

-qızılı: hakimiyyətə meyl və öz üstünlüyünü nümayiş etdirmə;

-yaşıl: sakitləşdirir, ağrını, yorğunluğu aradan qaldırır, tarazlaşdırır, tərəvət və təbiiliyi təcəssüm edir. İstedadlı və müvazinətli insanlar yaşıl rəngi seçir. Bu rəng “kənarlaşma” hissi oyadığı üçün onu ağ və ya göy rənglə istifadə etmək yaxşıdır;

-açıq yaşıl: ətraf mühitə soyuqluq verir;

-mavi: antiseptikdir, əsəb ağrılarında səmərəlidir;

- açıq mavi: soyuq və çirkinlik hissi oyadır;

-göy: daxili qüvvə və ahəng yaradır. Bu rəngin tərəvəti və uyğunluğu onu istənilən rənglə birləşdirməyə imkan verir və o sarsıntının azalmasına kömək edir;

-çəhrayı: zəiflik, boşluq, bəzən isə şitlik hissi oyadır;

-bənövşəyi: ürəyə, ağ ciyərlərə, qan damarlarına təsir edir, toxumanın möhkəmliyini yüksəldir, hisləri tarazlaşdırır. Yaşıl və ya firuzəyi rənglə ahəngdə təqətdən salır, həm də “sövc” edir.

-firuzəyi: bu rəngin soyuqluğu onu qırmızı rənglə ahəngdə istifadə etməyi zəruri edir. Bu zaman o neytrallaşır və əksər hallarda münasib olur;

-qəhvəyi: sabitlik və realist əhval-ruhiyyə oyadır. Qəhvəyi rəngi stabil, heç nəyi dəyişmək istəməyən mühafizəkar insanlar seçir. “Ağır” təbiətinə görə bu rəngi ona yaxın rəng çalarları ilə, eləcə də tünd mavi rənglə uyğunladırmaq mümkündür;

-qara: zəriflik simvoludur.

İnsanın sakit duruşu özünə inamı ifadə edir. Siyasi xadimin imicinin formalaşdırılması üçün istifadə edilən texnologiyalar onun əsas parametrlərinə (ünsiyyət üslubu, standart və qeyri- standart şəraitdəki davranış, böhrana reaksiya, xarici görünüş, danışiq, əl-qol hərəkətləri, artikulyasiya və mimika) aiddir. İmicin formalaşdırılmasının müəyyən istiqamət və texnikaları (odidildinq - əl - qol hərəkətlərinin, əzələ reaksiyalarının qaydaya salınma texnikası, feysbildinq - xarici görünüşün, mimikanın korreksiya texnikası və s.) mövcuddur.

“Açıq qollar”, “açıq pencək”, “pencəyi dartmaq” kimi jestlər açıqlığa, alını silmək, üzünü əl ilə örtmək, jestlərin nizamsızlığı qapalılığa işarədir. Qulaq və boynu qaşımaq, burnu çəkmək inamsızlığa, göz qapaqlarını aşağı salmaq, çıxışa doğru baxmaq, eynəyi çıxarıb kənara qoymaq söhbətə son qoymağa işarə sayılır.

Etiket dinamik proses olub məzmunca daima dəyişdiyi və qanunlar əsasında formalaşdığı üçün insan həyatı boyu onları öyrənmək məcburiyyətinə düşür:

-lider vaxta nəzarət etməlidir. Həmişə məşğul lider kütlə tərəfindən arzu olunmazdır;

-geyiminə və tərzinə qarşı diqqətli olmalı, görüşlərə ciddi və klassik geyimdə getməlidir. Geyim siyasətçinin zövqü və etibarlılığını əks eiddir.

-danışiq maneraları lider haqqında formalaşan fikrə təsir edən amillərdir. Bu maneralar əsasında liderin hərəkətlərini və sözlərini təhlil etmək olar.

Yüksək etiket qaydalarına malik olmaq siyasətdə liderin nüfuzunu artırır.

Emosiyalar imicin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Neqativ emosiyalar (aqrəssiya, hirs, pislik, əsəb və s.) nifrətə çevrilərək liderin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və nəticədə o, elektoratın dəstəyini qazana bilmir..

Elmi ədəbiyyatda deviant davranışdan mühakimə olunan şəxslərin mənfi davranışı kimi bəhs olunur və bu davranışın iki tipi fərqləndirilir:

1. İnsanların birgəyaşayışının mənəvi-əxlaqi ləngiməsi

2. Sosial patologiyanın müxtəlif formalarda təzahürü

Bəzən davranışın ləngiməsi pozitiv xarakter daşıya bilər. Belə davranış şəxsiyyəti fəaliyyətdə yaxşı nəticə əldə etməyə (qəhrəmanlıq, özünü qurban vermə, elmi kəşf və s.) sövq edir. Normal inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əhəlinin 70 faizindən çoxunda davranış pozğunluğu olmadığı halda, onun 10-12 faizində mənfi, bir o qədərində isə müsbət deviasiya müşahidə olunur. Deviant davranış iki mərhələdən keçir:

1. İlkin ləngimə. Bu mərhələdə davranış mədəni normalara uyğun olur, öləri səhvlərə yol verilir, rəftar dözümlən olur.

2. İkinci ləngimə. Fərd cəmiyyət və qrup tərəfindən qəbul olunmayan davranışı nümayiş etdirir (4, s.115).

Deviant davranışın səbəbi və mənbəyi haqqında sosioloq və psixoloqların fərqli fikirləri mövcuddur. Bəziləri ləngimiş davranışın səbəbini irsiyyətlə, digərləri insanın fizioloji quruluşu ilə, başqa bir qrup isə mühit və cəmiyyətlə əlaqələndirirlər. Şəxsiyyətin deviant davranışının səbəbini müxtəlif amillərlə izah etmək olar:

-şəxsiyyətin sosiallaşma prosesinin pozulması. Sağlam ailədə tərbiyə almış şəxs sosial normalara ədalətlə yanaşır. Uğursuz ailədə tərbiyə almış şəxs isə başqalarına qarşı mənfi münasibət bəsləyir;

-norma və dəyərlər arasındakı ziddiyyət. Xoşbəxt ailədə tərbiyə almış şəxslə sosial qrup və təsisatların ideologiyası arasındakı ziddiyyət ailədə valideynlərlə uşaqlar arasında konflikt yaradır;

- milli ideyanın zəifliyi. Əvvəlki deviant davranışın bu səbəbi cəmiyyətin tərbiyə üsulu ilə yeni tərbiyə sistemi arasındakı uyğunsuzluqla bağlıdır;

-cəmiyyətin norma və dəyərləri ilə şəxsiyyətin maraqları arasındakı ziddiyyət;

-şəxsiyyətin sosial yadlaşması. Ləngimiş davranış adətən gündəlik həyati problemlərdən, özünəinamsızlıq və gərginlik vəziyyətindən doğur.

Liderin müsbət obrazının yaradılması bu gün ən aktual məsələlərdəndir. Müsbət imicin formalaşması seçicilərə təsirin ən səmərəli vasitəsidir. Belə imic özündə xeyirxahlıq, səmimilik, təşəbbüskarlıq kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir.

Nitqin hündürdən səslənməsi liderin güc və enerjisinin göstəricisidir. Nitqin sürətli olması həyəcan və inamsızlığı ifadə etditinə görə, lider üçün məqbul sayılmır. Səs ahənginin əhəmiyyətini nəzərə alan C.Fast deyirdi: “Con Kennedi xüsusi harizmaya malik idi. Onun nə dediyindən asılı olmayaraq manera və jestləri bütün auditoriyanı ələ alırdı. Kennedi hündür deyildi, lakin qamətini elə tuturdu ki, hündür görünürdü”. Analoji metoddan həmçinin R. Nikson da istifadə etmişdir. Onlar bədən dilinin auditoriyaya təsirini yaxşı başa düşürdülər. Məsələn, B.Klinton öz görüşlərini açıq məkanlarda – ictimaiyyətin

çox torlaşdığı restoranlarda, tok-şoularda keçirirdi. Onun xalqa bu yaxınlığı C.Buşa qalib gəlməsinə kömək etmişdir.

İnsanları həmişə uğurlu lider cəlb edir. Liderin uğurunun əsasını onun ətrafı və ya komandası təşkil edir. Məsələn, F.Ruzveltin komandasının üzvləri yüksək yerlərdən dəvət alsalar da, onlar sonadək onu dəstəkləmişlər.

Namizədin imici əsasən onu əhatə edən şəxslərin köməyiylə formalaşır və siyasi xadimin obrazının yaradılmasına heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Tanınmış insanlar öz seçki kampaniyasına cəlb etmək namizədin öz qüsurlarını düzəltmək qədər əhəmiyyətlidir.

Siyasi liderin fəaliyyətdə mühüm amil hesab olunan özünəqiymət daxili və xarici siyasət fəaliyyətinə təkan verir. Bu tip liderlər öz rəqiblərinin gücünü düzgün dəyərləndirmək bacarığına malik olurlar.

Liderin imicinin formalaşdırılması müəyyən mərhələləri əhatə edir:

1.Siyasətçi ilə fərdi iş mərhələsi. Bu zaman siyasətçinin vacib saydığı fərdi keyfiyyətlər vurğulanır.

2.Siyasi lideri yaxından tanıyan ekspertlər işə başlayır və onlar liderin mühüm xüsusiyyətlərini qeyd edirlər.

3.Seçicilərin namizəd haqqındakı fikirləri araşdırılır və sorğu əsasında siyasətçinin kütlə tərəfindən təqdir edilən xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

4.Alınan nəticələrin müzakirəsi və ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi. Tənqid olunan xüsusiyyətlərə daha çox diqqət yetirilir və onların azaldılmasına cəhd göstərilir.

İmicin uğuru müəyyən amillərdən asılıdır:

-kütlə ilə əlaqə qurmaq bacarığı. Bu əlaqə forması ilə siyasətçi fikir və hislərini kütləyə çatdırır və öz obrazını formalaşdırır;

-“mən” obrazını yaratmaq. Siyasətçinin kütləni cəlb edən xüsusiyyətlərini formalaşdırmaq;

-tərəfdarların sayını kəskin artırmaq. Bu məqsədlə psixoloji təzyiqdən, aktyorluq qabiliyyətindən istifadə etmək;

-bədən dilini (jest, mimika, nitq, duruş) düzgün işə salmaq;

-emosionallıq, kövrəklik, səmimilik kimi mühüm xüsusiyyətlərə önəm vermək və onları nümayiş etdirmək;

-ağıllı, parlaq, maraqlı görünmək;

-müxtəlif aforizmlərdən, yadda qalan devizlərdən istifadə etmək;

-liderin vacib və önəmli xüsusiyyətlərini vurğulamaq;

-siyasətçini öz seçiciləri ilə görüşərkən daha gülərlü olmağa sövq etmək;

-tərəfmüqabilinin gözünün icinə qayğıkeş və mülayim baxmaq;

-özünəgüvənlik imicini yaratmaq;

- seçicinin xətrinə dəyməmək üçün alternativ variantlardan istifadə etmək, “yox” sözünü işlətməmək;

-emosiyaları nəzarətdə saxlamaq (5,s. 23).

Publik releyşnzda imicin əhəmiyyətli yeri var. O əvvəlcədən planlaşdırılmış və xalqın etibarını qazanmaq məqsədi ilə həyata keçirilən fəaliyyət növü,

planlı və inandırıcı təsiretmə vasitəsidir. Əsas məqsəd etibarı qorumaq, dəstəyə nail olmaq və davranışla xalqı təsirləndirməkdir.

İctimaiyyətlə əlaqələr işinin məqsədi ictimai rəyi formalaşdırmaq, onu inkişaf və davam etdirməkdir. Bu, ictimaiyyəti məlumatlandırmağa, qurumu maraqlandıran informasiyanı toplamağa və onu təhlil etməyə, rəhbərliyin düzgün qərarlar qəbul etməsinə kömək edir. İctimaiyyətlə əlaqə yaradılması prosesinin əsasını təbliğat təşkil edir. Əlaqənin təşkili üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra üsullardan istifadə edilir:

-xəbərlərin yayılması. Mütəxəssislər namizədlər haqqında xəbərlərin yayılmasının tarixini yaradırlar. Bu bəzən öz-özünə baş verir;

-açıq və əyani çıxışlar (belə çıxışlar namizədi məşhurlaşdırır);

-məsələnin təhlili və qoyuluşu;

-tədbirlər proqramının tərtibi;

-ictimaiyyətlə əlaqənin smetasının tərtibi;

-proqramın icrası;

-ictimaiyyətlə əlaqə üzrə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi;

-çap materiallarının hazırlanması. İctimaiyyətlə əlaqə üzrə mütəxəssislər auditoriyaya məqsədli təsir göstərmək üçün çap materialları (kitabça, məqalə, jurnal, illik hesabatlar, informasiya bülletenləri, audiovizual materiallar və s.) hazırlayır, onları auditoriyaya və ya ictimaiyyətə çatdırırlar;

-müxtəlif xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bu üsul ictimaiyyətlə əlaqənin geniş yayılmış üsuludur;

-sponsorluq. İctimaiyyətlə əlaqə yaratmaq və öz müsbət obrazını formalaşdırmaq məqsədilə müəyyən subyektlər bir sıra ictimai tədbirlərdə iştirak etməklə yanaşı, həm də bəzən onlara sponsorluq edirlər (6, s.110).

Bu baxımdan imic siyasət sahəsinin əhəmiyyətli struktur komponenti, siyasət subyektlərinin siyasi kapitalının vacib forması və onun artırılma mexanizmidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Потемкин О.Ф. Имидж политического лидера. М.,2006
2. Кривоносов А.Д. Имидж. М., 2011
3. Давыборец Е.Н. Манипуляция сознанием в имидже политического лидера. М., 2007
4. Бозаджиев В.Л. Имидж психолога. М., 2009
5. Ситников А. Формирования имиджа и репутации. М., 2015
6. Великанов В.В., Родькина М.В. Имидж лидера: составляющие индивидуального стиля руководителя. М., 2017

РОЛЬ ИМИДЖА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

У.ИМАМАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье имидж рассматривается как проявление познавательного образа лидера и акцентируется внимание на основных чертах, которые его характеризуют. В нем уделяется внимание элементам имиджа и этапы его формирования, его роль в деятельности лидера, а также факторы, обеспечивающие успех лидера.

Ключевые слова: объективный имидж, субъективный имидж, смоделированный имидж, имидж лидера

THE ROLE OF IMAGE IN POLITICAL ACTIVITY

U.IMAMALIYEVA

SUMMARY

The article considers the image as a manifestation of the cognitive image of the leader and focuses on the main features that characterize him. It describes the elements of the image and the stages of its formation, its role in the activities of the leader, as well as the factors that ensure the success of the leader.

Keywords: objective image, subjective image, modeled image, leader image

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

İbrahimova A.N.

Kibertəhlükələr və onların təsnifatı..... 5

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Aydınlı F.A.

Avropanın enerji siyasətində yeni aktor: Türkiyənin yeri və rolu..... 15

FƏLSƏFƏ

Paşayeva Ə.

Hüququn fəlsəfi mövzuları: təbii, pozitiv, tarixi, ictimai, analitik və fəlsəfi məktəblərin ictimai-siyasi, etik və psixoloji prinsipləri 22

PSIXOLOGİYA

A.S.Mütəllimzadə

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında şəxsiyyət və humanist psixologiya məsələləri 35

PEDAQOGİKA

Abdullayeva G.M.

İngilis dilinin tədrisində (I-IV siniflərdə) kompüteriyönlü təlim texnologiyasının rolu 43

POLİTOLOGİYA

İmaməliyeva Ü.

İmicin siyasi fəaliyyətdə rolu 50

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Ибрагимова А.Н.

Киберугрозы и их классификация..... 5

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Айдынлы Ф.А.

Новый актер в Европейской энергетической политике:
место и роль Турции..... 15

ФИЛОСОФИЯ

Пашаева А.Н.

Философские темы права: социально-политические, этические и
психологические принципы естественных, позитивных,
исторических, социальных, аналитических и философских школ 22

ПСИХОЛОГИЯ

Муталлимзаде А.С.

Вопросы личности и гуманистической психологии в работе
Имададдин Насима 35

ПЕДАГОГИКА

Абдуллаева Г.М.

Роль компьютерных технологий обучения в преподавании
английского языка (I-IV классы) 43

ПОЛИТОЛОГИЯ

Имамалиева У.

Роль имиджа в политической деятельности..... 50

CONTENTS

LAW

Ibrahimova A.N.
Cyber threats and their classification 5

INTERNATIONAL RELATIONSHIPS

Aydinli F.A.
New actor in European energy policy: Turkey's place and role..... 15

PHILOSOPHY

Pashayeva A.N.
Philosophical Subjects Of Law: Socio-Political, Ethical And Psychological
Principles Of Natural, Positive, Historical, Social, Analytical
And Philosophical Schools 22

PSYCHOLOGY

Mutallimzade A.S.
Issues of personality and humanistic psychology
in Imadaddin Nasimi's creation..... 35

PEDAGOGY

Abdullayeva G.M.
The role of computer-based learning technology in english language
teaching (grades I-IV) 43

POLITICAL SCIENCE

Imamaliyeva U.
The role of image in political activity 50